

Betraktninger om kapitalisme og regulering av markedet

Frihetens motor eller en kraft som må temmes?

Av Sigurd Knudtzon

Partner og advokat i Wahl-Larsen Advokatfirma AS

Mobil 93468087

Epost: sigurd.knudtzon@wla.no

Oktober 2025

1 Innledning: Markedet mellom ideal og inngripen

Kapitalisme har lenge vært både beundret og bestridt – som økonomisk fenomen, politisk prinsipp og rettslig utfordring. På den ene siden har markedet blitt ansett som en selvregulerende kraft som muliggjør effektiv ressursallokering, verdiskaping og individuell frihet. På den andre siden har det alltid vært en erkjennelse av at markedet ikke er nøytralt eller ufeilbart – og at det trenger rammer, grenser og regulering for å kunne tjene fellesskapets interesser.

En generell og tradisjonell definisjon av kapitalisme er:

«Kapitalisme er et system hvor produksjon og distribusjon av varer og tjenester skjer gjennom markedsmekanismer i en økonomi preget av privat eiendomsrett til produksjonsmidler, fri etableringsrett, profittmotiv og konkurranse som regulerende prinsipp.» (Mankiw, 2015)

Det er ganske vanlig å betegne kapitalisme som utgangspunkt for et samfunnssystem og sette dette i kontrast til kommunisme og sosialisme. Disse begrepene betegner ulike måter å organisere økonomi, eierskap, produksjon og fordeling i samfunnet på – og er derfor i utgangspunktet konkurrerende samfunnssystem både i teori og praksis. Den norske modellen kan beskrives som et system som står i en mellomstilling mellom klassisk kapitalisme og klassisk sosialisme. Den kombinerer markedsøkonomiens dynamikk og private eiendomsrett med statlig regulering, inntektsutjevning og kollektive velferdsordninger.

Denne artikkelen tar for seg kapitalisme som et økonomisk og kommersielt fenomen og hvordan markedstenkningen har preget hvordan vi ser på vårt samfunnssystem over tid. Jeg tar utgangspunkt i hvordan enkelte sentrale tenkere har betegnet markedets samfunnsmessige rolle. Derne beskriver jeg hvordan markedet har vært regulert i Norge siden 1814 og frem til i dag. Jeg tar da utgangspunkt i de ulike perioder som betegner hvordan samfunnet har regulert markedet, fra den såkalte «embetsmannsstaten» på 1800 tallet frem til «markedsstaten», som i dag i stor grad er regulert ved beslutninger tatt utenfor Norges grenser. Jeg viser til enkelte personer som særlig har påvirket utviklingen av markedsreguleringen og «tenkere» som har analysert og skrevet om utviklingen. Jeg beskriver i korthet også andre

Kapitalismen som økonomisk system og idéhistorisk tese etterfulgte gradvis merkantilismen.

Merkantilismen var en økonomisk politikk som dominerte Europa fra 1500- til 1700-tallet, preget av statlig kontroll, proteksjonisme og mål om handelsoverskudd for å styrke nasjonens rikdom. Også norsk samfunnsliv var preget av merkantilismen, særlig gjennom unionen med Danmark. Staten regulerte handel og næringsliv, innførte handelsmonopoler og ga privilegier til byborgere og statlig styring av næringer, særlig gruvedrift og sagbruk. Norge fungerte i stor grad som råvareleverandør, mens overskudd og foredling ofte ble styrt fra København.

sider knyttet til kapitalismebegrepet, som akkumulering av kapital, skatt og aksjeselskapets rolle i kapitalismen, Velferdsstatens plass i et kapitalistisk perspektiv er også berørt. Tilslutt tar jeg på kapitalismens i en global sammenheng

Artikkelen søker å vise hvordan ideene om markedsfrihet og regulering må forstås i lys av tidens skiftende økonomiske, rettslige og politiske betingelser. Temaet er svært omfattende, og temaet har vært gjenstand for utallige bøker og avhandlinger. Artikkelens lengde viser at redegjørelsen kun er på oversiktsnivå basert på kilder jeg (mer eller mindre tilfeldig) har kommet over. Følgelig er artikkelen heller ikke uttømmende.

Jeg har valgt å kalle artikkelen *Betraktninger om kapitalisme og regulering av markedet*. I dette ligger at artikkelen uttrykker subjektive tanker knyttet til temaet.

Det kan stilles spørsmål om hvorfor en praktiserende advokat skal (eller gidder å) befatte seg med et så «overordnet tema» som denne artikkelen. Jeg mener det er relevant at også vi praktikere på mikronivå søker å forstå temaer om rettens forhold til økonomi, samfunnsmessige strukturer, historie og politikk. Denne artikkelen er et forsøk på å forstå bakgrunnen for noen overordnede sentrale strukturer som former hverdagens arbeid med praktisk rettsanvendelse.

2 Hva er kapitalisme

2.1 Innledning

Kapitalisme er et komplekst og mangesidig begrep som brukes ulikt i forskjellige fagfelt (som økonomi, sosiologi, statsvitenskap, idéhistorie) og i politisk debatt. Mange har dessuten ulike assosiasjoner til begrepet. Noen tenker på frimarkedstenkning, andre på uregulert profittjag, andre på grunnlaget for et urettferdig classesamfunn, og andre igjen på et hensiktsmessig økonomisk system med private uregulerte eiendomsrettigheter.

Det naturlige utgangspunktet for denne redegjørelse er å beskrive hva som ligger i begrepet kapitalisme. Begrepet kapitalisme har gjennom de siste par hundre årene vært et sentralt begrep i diskusjonen om, eller et utgangspunkt for tanken om organiseringen av, samfunnsorganiseringen i de aller fleste land. Det er vanlig å betegne kapitalismen som en periode etter Adam Smiths bok *The Wealth of Nations* (1776), som kom ut i midten av den industrielle revolusjon. Kapitalisme, slik vi ovenfor definerer dette, har likevel en historie tilbake til Kina og Asia fra 200 tallet og i Europa fra tiden fra de store imperier. I denne fremstillingen vises det til kapitalismen slik det vist til i idéhistorien etter Adam Smith.

Henvisningen til sentrale «tenkere» brukes jevnlig i både faglige og politiske diskusjoner, Også i denne artikkelen vil det løpende ble vist til «*tenkerne*». Det er derfor naturlig å ta utgangspunkt i hva sentrale «tenkere» har skrevet om kapitalisme. Jeg vil deretter gi en historisk gjennomgang om hvordan markedet er regulert i Norge fra 1814 og frem til i dag.

2.2 Sentrale tenkere om kapitalisme

2.2.1 Innledning

Å redegjøre for kapitalismens klassiske og moderne tenkere handler om å gjenfinne de analytiske perspektivene som fortsatt hjelper oss å forstå vår egen samtid. Kapitalismen har vist en bemerkelsesverdig evne til fornyelse: fra den industrielle kapitalismen på 1800-tallet, via velferdsstatens blandingsøkonomi på 1900-tallet, til dagens finansielle og digitale kapitalisme. Likevel står mange av de grunnleggende spørsmålene igjen: Hva driver økonomisk vekst? Hvordan skapes og fordeles verdier? Hvilke krefter former forholdet mellom arbeid og kapital, mellom stat og marked, mellom frihet og avhengighet?

Tenkere som Adam Smith, Karl Marx, Max Weber og Joseph Schumpeter– og senere bidragsytere som Milton Friedman, John Maynard Keynes og Thomas Piketty – representerer ulike forsøk på å besvare disse spørsmålene. De belyser kapitalismen som både en økonomisk mekanisme og et moralsk, sosialt og politisk system. Smiths refleksjoner om markedets «usynlige hånd» peker mot kapitalismens løfte om individuell frihet og kollektiv velstand. Marx' kritikk avslører dens iboende motsetninger og krisetendenser. Weber viser hvordan kapitalismen ble muliggjort av bestemte kulturelle og religiøse drivkrefter, mens nyere tenkere har forsøkt å forstå hvordan globalisering, finansialisering og digitalisering har endret spillereglene.

I vår tid, preget av klimakrise, økende ulikhet og teknologisk transformasjon, er det derfor mer aktuelt enn noensinne å vende tilbake til disse ideene. De gir oss språk og analytiske verktøy for å forstå ikke bare hva kapitalismen *er*, men hva den *kan bli*. Deres teorier danner et intellektuelt kart som lar oss orientere oss i en virkelighet der økonomiske og politiske prosesser igjen flettes tett sammen – og der spørsmålet om kapitalismens fremtid ikke er et teoretisk, men et praktisk anliggende.

2.2.2 Adam Smith (1723–1790) – «Den usynlige hånden»

Det er vanlig å anse Adam Smith som den første tenkeren som systematisk beskrev kapitalismen som et økonomisk system. Hans hovedverk, *The Wealth of Nations* (1776), er det første forsøket på en helhetlig analyse av et markedsbasert økonomisk system. Smith beskrev hvordan økonomisk vekst og samfunnets velstand fremmes gjennom arbeidsdeling, konkurranse, markedskrefter og individets jakt på egeninteresse.

Selv om Smith ikke brukte ordet kapitalisme, beskrev han mange av dets kjennetegn: privat eierskap, frihandel, akkumulasjon av kapital og profittsøkende virksomhet.

Tesen om den «**usynlige hånden**» har av mange blitt vist til som en legitimering av det frie markedet og kapitalismen, og ble introdusert av Adam Smith i *The Wealth of Nations*. Tesen forklarer hvordan individer, ved å forfølge sine egne interesser og handle for sin egen vinning, indirekte kan bidra til samfunnets beste uten å ha dette til hensikt. Dette skjer gjennom mekanismer i det frie markedet. Dette prinsippet er sentralt i klassisk økonomisk teori.

Smith mente at når hver enkelt person prøver å maksimere sin egen gevinst gjennom frivillige transaksjoner, blir ressursene i samfunnet allokert på en måte som også fremmer det felles gode. Med andre ord, gjennom egeninteresse og konkurranse i et fritt marked, koordineres økonomisk aktivitet på en måte som kan føre til effektiv fordeling av varer og tjenester, som om det er styrt av en "usynlig hånd."

Adam Smith bruker eksempelet med bakeren (sammen med slakteren og bryggeren) for å illustrere hvordan egeninteresse, snarere enn velvilje, driver økonomisk utveksling og samfunnets forsyning.

Han skriver:

"Det er ikke fra slakterens, bryggerens eller bakerens velvilje at vi venter vår middag, men fra deres omtanke for egeninteresse. Vi henvender oss ikke til deres menneskelighet, men til deres egenkjærighet, og taler aldri til dem om våre behov, men om deres fordeler."

Dette eksempelet brukes for å vise hvordan mennesker i markedet, ved å forfølge sine egne interesser, indirekte fremmer andres behov. Den "usynlige hånd" beskriver hvordan summen av egeninteresser i et marked kan lede til samfunnsgagnlige resultater, uten at dette nødvendigvis var intensjonen til de handlende aktørene.

Selv om hver aktør handler egoistisk, vil markedets lov om tilbud og etterspørsel sørge for at det produseres det som trengs i riktig mengde og til riktig pris, uten at noen myndighet trenger å regulere det.

Adam Smiths markedsforståelse var mer nyansert enn ofte antatt. Selv om han først og fremst er kjent for ideen om den «usynlige hånd», understreket han i *The Theory of Moral Sentiments* (1759) at menneskelig atferd også formes av moralske følelser som empati og rettferdighet. Han så mennesket som både økonomisk og sosialt vesen, og var klar over at egeninteresse alene ikke alltid tjener samfunnets beste. Smith identifiserte flere begrensninger ved markedet, som markedsfeil, asymmetrisk informasjon, faren for maktkonsentrasjon og økende ulikhet. Derfor mente han at markedet måtte understøttes av moralske normer og institusjoner. Hans teori var en kritikk av merkantilismen – ikke et forsvar for uregulert

kapitalisme – og viser en tidlig forståelse for behovet for rettsstat, etikk og politisk styring som rammer rundt økonomisk frihet.

2.2.3 David Ricardo (1772–1823) – Handel og fordeling i kapitalismen

Ricardo var en klassisk økonom som videreutviklet Adam Smiths idéer. Han er mest kjent for teorien om *komparative fortrinn*, som forklarer hvordan internasjonal handel gagnar alle parter – selv om det ene landet er mer produktivt i alt. Han la også grunnlaget for arbeidsverditeorien og analyserte hvordan kapitalismens overskudd fordeles mellom arbeidere (lønn), kapitalister (profitt) og grunneiere (rente). Ricardo så økonomien som styrt av faste lover, men med indre spenninger, særlig knyttet til fordeling og ressursbruk.

2.2.4 John Stuart Mill (1806 – 1873) - Mellom marked og moral

Mill var en britisk filosof og økonom som har hatt stor innflytelse i liberalismens idéhistorie. Hans tenkning representerer en sosialliberal retning som verken forsvarer uregulert kapitalisme eller krever systemskifte. Han så behovet for demokratiske og institusjonelle rammer som kan gjøre kapitalismen mer rettferdig og bærekraftig – både økonomisk og moralsk.

Mill bygde sine teorier på klassisk økonomi, men tok avstand fra en ensidig tro på markedets fortreffelighet. Et viktig skille i hans tenkning er mellom produksjon og fordeling: Produksjonen kunne styres av økonomiske lover, men fordelingen av rikdom var et politisk og moralsk spørsmål. Han åpnet derfor for reformer som skatt, arveavgift og støtte til kooperative bedrifter for å sikre større sosial rettferdighet.

2.2.5 Karl Marx (1818–1883) – Kapitalismens indre motsetninger og klassekamp

Marx var en tysk filosof, økonom, sosiolog, historiker og politisk tenker, og regnes som en av de mest innflytelsesrike intellektuelle i moderne tid. Han er mest kjent for sin kritikk av kapitalismen og sin rolle i utviklingen av marxismen, et idésett som har inspirert både faglig analyse og politiske bevegelser over hele verden. Karl Marx var en revolusjonær tenker som beskrev kapitalismen som et utbytende system preget av klassekamp. Han mente at historien drives frem av konflikter mellom økonomiske interesser, og forutså at kapitalismen ville bli avløst av et mer rettferdig sosialistisk samfunn.

Marx hevdet at kapitalismen bygger på utbytting av arbeidere gjennom *merverdi* – forskjellen mellom verdien de skaper og det de får i lønn. Marx hevdet at kapitalismen bygger på en grunnleggende konflikt mellom *kapitalister* (borgerskapet), de som eier produksjonsmidlene og *arbeidere* (proletariatet), de som

må selge sin arbeidskraft for å overleve. Denne klassekonflikten er etter Marx' syn motoren i historisk utvikling.

Han forutså at systemet ville kollapse gjennom indre motsetninger og bli erstattet av sosialisme og deretter kommunisme. Hans ideer har hatt stor innflytelse på arbeiderbevegelsen, revolusjonære bevegelser (som i Russland, Kina og Latin-Amerika), men også i vestlig kritisk teori, sosiologi og økonomi.

2.2.6 Joseph A. Schumpeter (1883–1950) – Innovasjon og skapende ødeleggelse

Schumpeter var en østerriksk økonom og samfunnsviter, særlig kjent for sine teorier om økonomisk utvikling, entreprenørskap og kapitalismens dynamikk. Han så kapitalismen som et dynamisk og ustabilt system, drevet frem av entreprenører og innovasjon. Han introduserte begrepet "*skapende ødeleggelse*", der nye teknologier og forretningsmodeller stadig fortrenger gamle. I motsetning til Marx mente Schumpeter at kapitalismen ikke går under på grunn av krise, men fordi den svekker sine egne kreative krefter gjennom byråkratisering og tap av entreprenørånd.

2.2.7 Fernand Braudel (1902–1985) – Struktur, tid og verdensøkonomi

Braudel var historiker og påvirket økonomisk tenkning gjennom sitt fokus på lange historiske prosesser. Han mente at økonomien må analyseres i flere lag – fra langsom geografisk og sosial utvikling, til raske politiske hendelser. Han la også grunnlaget for idéen om verdensøkonomier, altså sammenhengende systemer som strekker seg utover enkeltstater. Braudels arbeid inspirerte senere systemtenkere som Wallerstein.

2.2.8 Pierre Bourdieu (1930-2002) om makt, kapitalisme og marked

Pierre Bourdieu, fransk sosiolog, antropolog og samfunnsteoretiker, forstår kapitalistiske markeder ikke som nøytrale eller frie, men som sosiale felt – arenaer preget av kamp, ulikhet og symbolsk dominans. Makt i markedet utøves gjennom ulik tilgang til kapital (økonomisk, kulturell, sosial) og gjennom evnen til å definere virkeligheten – for eksempel hva som teller som "verdiskaping", "effektivitet" eller "kompetanse".

Markedet fremstår ofte som en naturlig orden, men dette er et resultat av symbolsk makt – evnen til å få sine interesser og verdensbilde til å fremstå som universelle. Bourdieu viser hvordan staten og utdanningssystemet bidrar til å opprettholde denne makten ved å legitimere markedslogikk og skjule de sosiale ulikhetene som ligger til grunn.

2.2.9 Immanuel Wallerstein (1930–2019) – Kapitalismen som verdenssystem

Wallerstein var en amerikansk sosiolog og historiker, mest kjent for å ha utviklet *verdenssystemteorien*. Han var sterkt inspirert av marxistisk teori, men forsøkte å gå lenger ved å analysere kapitalismen som et globalt system, ikke bare som en nasjonaløkonomisk modell. Teorien var basert på at hele verden må ses på som ett sammenkoblet økonomisk system, dominert av rike "*kjerneområder*" og utbyttede "*periferier*". Han hevdet at kapitalismen opprettholder ulikhet globalt og at strukturell urettferdighet ikke er et avvik, men et resultat av hvordan systemet fungerer. Wallerstein kombinerte sosiologi, historie og økonomi i én makroteori om verdensutvikling.

2.2.10 John Maynard Keynes (1883–1946) – Staten som stabilisator

Keynes var en britisk økonom og regnes som en av de mest innflytelsesrike tenkerne innen økonomisk teori i det 20. århundre. Han brøt med klassisk økonomi ved å hevde at markedet ikke alltid stabiliserer seg selv, og at staten må bruke aktiv finanspolitikk for å motvirke kriser og arbeidsledighet. Etterspørsel er motoren i økonomien, mente han, og i nedgangstider må staten bruke penger – ikke spare. Hans ideer la grunnlaget for *velferdsstaten* og *motkonjunkturpolitikk* etter andre verdenskrig, og han fremhevet økonomiens psykologiske og institusjonelle sider. Hans fikk stor innflytelse på økonomisk politikk etter Den store depresjonen og særlig etter andre verdenskrig.

2.2.11 Friedrich Hayek (1899–1992) – Frihet og markedets orden

Hayek var en østerriksk-britisk økonom og politisk filosof, og en sentral figur innenfor den klassiske liberalismen og var Keynes' store motpol. Han advarte mot statlig styring og mente at markedet er overlegent fordi det samordner spredt kunnskap gjennom prisene. I boken *The Road to Serfdom* (1944) hevdet han at planøkonomi leder til undertrykkelse. Hayek forsvarte *rettsstaten* og *individuell frihet* og så komplekse institusjoner som spontan orden – ikke som noe man kan designe ovenfra.

2.2.12 Milton Friedman (1912–2006) – Monetarisme og økonomisk frihet

Friedman var en amerikansk økonom og var forkjemper for økonomisk liberalisme og ledende skikkelse i den såkalte Chicago-skolen. Han fikk Nobelprisen i økonomi i 1976.

Han videreførte Hayeks tankegang, men med mer vekt på penger og inflasjon. Han mente at staten burde føre stram pengepolitikk og holde seg unna økonomisk styring. Hans formel var enkel: for mye penger gir inflasjon. Han kritiserte keynesiansk politikk og forsvarte frihet, markeder og et minimum av statlig inngripen, bl.a. gjennom flat skatt. Han spilte en viktig rolle i markedsliberal politikk på 1980-tallet.

2.2.13 Jürgen Kocka (f. 1941 -) Kapitalismen i historisk perspektiv

Kocka er en tysk historiker og en av de ledende forskerne innen sosialhistorie og kapitalismeforskning. Han har vært sentral i den såkalte *Bielefeld-skolen*, som har vektlagt analyser av sosiale strukturer, klasser og institusjoner mer enn bare politiske hendelser. Kocka forstår kapitalismen som et historisk system med røtter langt tilbake i tid, preget av privat eierskap, profittmotiv og markedskonkurranse. Han viser hvordan kapitalismen utviklet seg gradvis fra middelalderens handel og bankvesen til den industrielle epoken, og at systemet alltid har vært kjennetegnet av en dynamikk mellom vekst og kriser, frihet og utbytting. Kapitalismen må dessuten forstås i en global kontekst, nært knyttet til kolonialisme, slavehandel og verdensomspennende handelsnettverk, snarere enn som en rent «vestlig» oppfinnelse.

Ifølge Kocka har kapitalismen bidratt til innovasjon, produktivitetsvekst og økt velstand, men samtidig skapt store sosiale ulikheter, økonomiske kriser og økologiske utfordringer. Forholdet til demokrati er ambivalent: systemet har vist seg tilpasningsdyktig, men har ofte stått i spenning til politisk likhet og sosial rettferdighet. Etter 1945 ble kapitalismen i Europa «temmet» gjennom regulering, velferdsordninger og fagbevegelse, men utfordringene består, hvilket ikke minst finanskrisen i 2008 illustrerer. Kockas analyse er derfor verken en glorifisering eller en fordømmelse, men en historisk forankret påminnelse om at kapitalismens fremtid krever kritisk refleksjon og politisk styring.

2.2.14 Thomas Piketty (f. 1971 -) – Ulikhetens langsiktige vekst

Piketty er en fransk økonom, mest kjent for sitt banebrytende arbeid om *økonomisk ulikhet og kapitalakkumulasjon over tid*. Han ble verdensberømt med boken *Capital in the Twenty-First Century* (2013), der han bruker historiske data til å vise hvordan rikdom samler seg hos de få – og hvordan dette kan true demokratiet. Han kombinerer økonomi og historie og har dokumentert hvordan økonomisk ulikhet har økt igjen i moderne kapitalisme. Når kapitalavkastningen er høyere enn økonomisk vekst, vokser formue raskere enn inntekt – og ulikheten blir selvforsterkende. Han argumenterer for global formuesskatt og politisk reform for å gjenreise økonomisk rettferdighet. I likhet med Marx er han opptatt av fordeling, men med fokus på demokrati og institusjoner.

2.2.15 Mariana Mazzucato (f. 1968 -) – Staten som innovativ aktør

Mazzucato er en italiensk-amerikansk økonom som har fått internasjonal oppmerksomhet for sitt arbeid som beskriver statens rolle i innovasjon og økonomisk utvikling. Hun utfordrer den vanlige forestillingen om at markedsaktører skaper verdier, mens staten bare «regulerer» og «fordeler».

Hun viser hvordan staten ofte tar den største risikoen og investerer langsiktig i grunnforskning og teknologi, mens privat sektor kommer inn etterpå. Hun argumenterer for at staten bør være en målrettet og aktiv aktør i omstillingen til grønn økonomi og sosial rettferdighet, og stiller spørsmål ved hva vi egentlig regner som "verdiskaping".

2.3 Norske perspektiver på kapitalisme

Flere norske forfattere har beskrevet ulike sider ved kapitalisme, blant annet Arne Næss, Johan Galutng, Erik Reinert, Rune Slagstad, Nina Witoszek, Trygve Gulbrandsen, Øyvind Østerud, Sverre Knutsen, Kalle Moane, Terje Tvedt, og Ola Honningdal Grytten. Jeg skal i det følgende begrense meg til å omtale tre historikere med ulike perspektiver.

2.3.1 Francis Sejersted (1936–2015): Kapitalisme som historisk kompromiss

Sejersted var en norsk historiker og professor i moderne historie ved Universitetet i Oslo. Han er særlig kjent for sine arbeider om norsk og nordisk politisk, økonomisk og sosial historie og betraktet kapitalismen med historisk og idéhistorisk blikk. Han inntok en nyansert posisjon mellom markedsliberalisme og statlig styringsiver. I hans analyse er kapitalismen verken en naturtilstand eller et moralsk onde, men et dynamisk system som må balanseres gjennom demokratiske institusjoner, rettsstat og sosialt ansvar. Han beskrev det han kalte *temmet kapitalisme*, med særlig blikk på den nordiske modellen der økonomisk frihet er koblet til sosial og politisk regulering.

Sejersted mente at kapitalismen i sin rene, uregulerte form har destruktive tendenser. Det er først når kapitalismen underordnes demokratisk kontroll og rettes inn mot samfunnsmessige mål, at den kan være produktiv og stabiliserende. I sitt arbeid med maktutredningen og gjennom boken *Demokratisk kapitalisme* (2002) uttrykte han at kapitalismen historisk sett har utviklet seg i tett vekselvirkning med rettsstatens utvikling, og at det liberale prosjektet må inkludere mer enn økonomisk frihet – det må også ivareta sosiale og politiske verdier.

2.3.2 Einar Lie (1965 -): Kapitalisme som samordnet praksis

Einar Lie er en økonomisk historiker som tar et mer empirisk og institusjonelt perspektiv på kapitalismen i norsk sammenheng. Han er særlig opptatt av hvordan kapitalismen i Norge har utviklet seg i samspill med staten, organisasjonene og det politiske systemet. Lie peker på at den norske økonomiske modellen aldri har vært en rendyrket markedsøkonomi, men snarere en *samordnet kapitalisme*, der staten har spilt en aktiv rolle i økonomisk utvikling og næringspolitikk.

Lie vektlegger at etterkrigstidens økonomiske politikk i Norge bygget på pragmatisk samarbeid mellom arbeidsgivere, arbeidstakere og staten, og at denne modellen la grunnlag for både økonomisk

vekst og sosial stabilitet. Han er kritisk til enkle motsetninger mellom «stat» og «marked», og viser hvordan statlig inngripen ofte har vært forutsetningen for kapitalistisk utvikling i Norge. I senere arbeider tematiserer han også liberaliseringen fra 1980-tallet og fremover, og hvordan denne utfordret den tidligere samordningsmodellen og skapte nye spenninger mellom politisk styring og markeds mekanismer.

2.3.3 Knut Kjeldstadli (1948 -): Kapitalisme som sosialt maktforhold

Kjeldstadli er en norsk historiker, professor emeritus i moderne historie ved Universitetet i Oslo, og en av de mest markante skikkelsene i nyere norsk historieforskning. Han nærmer seg kapitalismen fra et arbeiderhistorisk og venstreside-orientert perspektiv, der hovedfokus ligger på makt, klasse og kamp. For Kjeldstadli er kapitalismen ikke bare et økonomisk system, men et samfunnssystem preget av strukturell ulikhet og sosial kontroll. Han betrakter kapitalismen som et konfliktfylt system hvor forholdet mellom arbeid og kapital er grunnleggende asymmetrisk.

Kjeldstadli er inspirert av marxistisk og sosialhistorisk tradisjon, men anvender dette kritisk og empirisk. Han analyserer hvordan arbeiderbevegelsen og andre sosiale bevegelser har motvirket og formet kapitalismens utvikling gjennom kollektiv organisering og politisk mobilisering. Han har belyst hvordan nyliberale reformer og markedstenkning har trengt inn i offentlige sektorer, som høyere utdanning, og hvordan dette svekker demokratiske og sosiale verdier.

For Kjeldstadli er det avgjørende å forstå kapitalismen som en sosial orden med maktrelasjoner, der kampen for demokrati, rettferdighet og likeverd må føres både innenfor og mot de rammene systemet setter. Kapitalisme er med andre ord ikke bare et sett med økonomiske institusjoner, men et historisk betinget hegemoni som former hele samfunnslivet.

2.4 Oppsummering: Kapitalisme som variasjon over idéen om det frie markedet

Ovennevnte gjennomgang har til hensikt å gi en bred og nyansert fremstilling om hva kapitalisme er, og hvordan begrepet har blitt definert og forstått i ulike fagtradisjoner og historiske epoker. Den starter med å vise at kapitalisme ikke er et entydig begrep, men et komplekst fenomen som tolkes forskjellig i økonomi, sosiologi og politisk teori. Dette tydeliggjør at kapitalisme både er en faktisk økonomisk orden og en ideologisk kamparena, der mening og legitimitet stadig forhandles.

I gjennomgangen av sentrale tenkere gis det et tverrfaglig bilde av kapitalismens intellektuelle historie: fra Adam Smiths optimistiske tro på markedets samordnende kraft gjennom «den usynlige hånd», via Ricardos og Marx' analyser av fordeling og utbytting, til Schumpeters idé om «skapende ødeleggelse» som kapitalismens motor. Både Keynes' og Friedmans motpoler innen 1900-tallets økonomisk politikk illustrerer spenningen mellom stat og marked, plan og frihet. Hayek og Wallerstein tilfører henholdsvis

ideologisk og strukturell kritikk, mens Piketty og Mazzucato representerer mer samtidsrettede utfordringer til uregulert kapitalisme og avgrenset verdiforståelse.

I det norske perspektivet beskriver Francis Sejersted kompromisset mellom kapitalisme og demokrati. Einar Lies analyse av «samordnet kapitalisme» konkretiserer dette gjennom en empirisk kartlegging av etterkrigstidens norske modell, mens Knut Kjeldstadli tilfører en sosialhistorisk og kritisk dimensjon, der kapitalismen ses som et hegemonisk maktsystem snarere enn bare en økonomisk orden.

Samlet sett viser fremstillingen at kapitalismen både er en økonomisk realitet, en politisk idé og et sosialt maktforhold – og at forståelsen av den må tilpasses historisk kontekst og ideologisk perspektiv.

3 Reguleringen av markedet i Norge

3.1 Innledning – markedsreguleringens historiske utvikling i Norge

Norsk markedsregulering har utviklet seg gjennom en rekke historiske faser, der både ideologiske strømninger, politiske regimer og rettslige prinsipper har formet forholdet mellom stat og marked, fra 1800-tallets embetsmannsstat, via venstrestatens rettslige modernisering og ettpartistatens planøkonomi, til den nyliberalistisk inspirerte markedsstaten etter 1980 og til EU-reguleringer fra midten av 1990-tallet

Denne utviklingen kan forstås som en serie institusjonelle og rettslige transformasjoner, hvor statens rolle har variert fra aktiv eier og planlegger til tilrettelegger og regulator. Samtidig har rettens funksjon skiftet karakter: fra å beskytte næringsfrihet og eiendomsrett, til å sikre sosial utjevning, og senere til å strukturere markedsrelasjoner gjennom konkurranseregler og offentlige anskaffelser.

Fremstillingen som følger, tar for seg seks sentrale epoker i den norske reguleringshistorien.

Begrepsbruken for de første ulike epoker først og fremst hentet fra historikeren Jens Arup Seips bok *Utsikt over Norges historie* (1974) og inspirasjon til denne del av fremstillingen er fra Rune Slagstads bok *De nasjonale strateger* (2024):

- Embetsmannsstatens regulering (fra 1814 frem til 1884), der sentrale jurister som Anton Martin Schweigaard la grunnlaget for en rettsbasert, pragmatisk liberalisme.
- Venstrestatens regulering (1884–1935), hvor markedsfrihet ble kombinert med nasjonale og sosiale hensyn, særlig i naturressurspolitikken.

- Eittpartistatens regulering (1935–1965), der Arbeiderpartiet etablerte en planstyrt økonomi med bred statlig kontroll og eierskap.
- Reguleringer i perioden 1965–1980, da Arbeiderpartiets hegemoni ble brutt, men staten likevel videreførte og befestet sin rolle som ressursforvalter og styringsaktør i møte med nye nasjonale rikdommer og internasjonale utfordringer, samtidig som velferdsstaten utviklet seg ytterligere.
- Markedsstatens regulering (1980–), kjennetegnet av liberalisering, konkurranseutsetting og rettsliggjort markedsstyring, i tråd med «New Public Management».
- Markedsstaten i møte med EU-retten (1994–), der EØS-avtalen bidro til en transnasjonal rettsliggjøring av økonomien og nye rammer for nasjonal politikk.

Hver epoke representerer ikke et brudd med fortiden, men bygger videre på tidligere institusjoner og ideer, samtidig som nye utfordringer og politiske mål ga retning til rettens og statens rolle i markedet. I denne analysen står jussen sentralt – både som normbærer, styringsverktøy og refleks av samfunnets grunnleggende verdier.

3.2 Embetsmannsstatens regulering

Perioden 1814 – 1884, betegnes gjerne som embetsmannsstaten som følge av embetsstandens dominerende rolle i statsstyret før parlamentarismens gjennombrudd i 1884. Markedet ble regulert gjennom en kombinasjon av rettslig institusjonsbygging, gradvis liberalisering, og statlig styring inspirert av opplysningstidens ideer. Utviklingen av samfunnet og styringssystemer var preget av enkelte personer som både var jurister og politikere. Vi skal i det følgende ta utgangspunkt i en av de mest sentrale embetsmenn og politikere, som i særlig grad påvirket markedsreguleringen i denne perioden.

Anton Martin Schweigaard (1808–1870) regnes som en av de mest innflytelsesrike «tenkerne» i norsk retts- og samfunnsutvikling på 1800-tallet og stod for en pragmatisk liberalisme. Schweigaard støttet næringsfrihet og frihandel, men mente staten måtte legge til rette for økonomisk utvikling gjennom infrastruktur, utdanning, og lovgivning.

Schweigaards økonomiske tenkning var inspirert av britiske og kontinentale liberalister som Adam Smith, og John Stuart Mill. Han delte Smiths tro på markedets selvregulerende krefter og nødvendigheten av frihandel og næringsfrihet. Samtidig tok han et pragmatisk standpunkt. I et fattig og uutviklet samfunn som Norge på midten av 1800-tallet, mente han at staten måtte spille en aktiv rolle i å modernisere økonomien gjennom utvikling av infrastruktur, rettsreformer og institusjonsbygging.

Schweigaard så retten som uttrykk for folkeviljens moralske fornuft og betraktet økonomisk frihet som et middel til fellesskapets beste. Økonomien måtte tjene samfunnet – ikke omvendt. Dette innebar at hans liberalisme også rommet en form for etikk og samfunnsansvar: Retten skulle ikke bare beskytte eiendom og kontrakter, men også sikre rettferdighet og fremme alminnelig velstand. I motsetning til en rendyrket markedslogikk, vektla han rettens og statens ansvar for å sikre tillit, like muligheter og rimelige rammebetingelser for alle borgere; en rettsstatlig økonomisk orden med klare og stabile spilleregler.

Denne liberale og rettsbaserte samfunnsvisjonen kom konkret til uttrykk i flere lovreformer hvor Schweigaard spilte en sentral rolle. Et av de viktigste eksemplene er næringsloven av 1842, som opphevet gamle privilegieordninger og åpnet for fri næringsetablering. Dette var et grunnleggende brudd med tidligere tiders merkantilistiske system, der laug, eneretter og kongelige privilegier begrenset adgangen til næringsvirksomhet. Med næringsfriheten ble det lagt til rette for en mer lik tilgang til økonomisk aktivitet og kapitalakkumulasjon – noe som utgjør et fundamentalt premiss for moderne selskapsformer. Han arbeidet for å fremme fri etableringsrett, markedstilgang og ubegrenset eiendomsomsetning – også for utenlandske aktører, i tråd med hans overbevisning om at økonomisk vekst og samfunnsnytte best ble fremmet gjennom frie markedsmekanismer.

Rune Slagstad har i *De nasjonale Strategier* (2024) betegnet Schweigaards økonomiske system med et dobbeltbegrep: Markedets usynlige hånd og politikkens synlige hånd.

Anton Martin Schweigaards betydning ligger ikke bare i hans samtidige reformarbeid, men i den langsiktige institusjonelle og ideologiske påvirkningen han har hatt på norsk rett. Selskapsrettens struktur, formål og funksjon bærer fortsatt tydelige spor av den liberale og etisk funderte rettsstatstankegangen han var med på å forme.

Selv om Schweigaard spilte en helt sentral rolle i utviklingen av markedet i Norge i embetsmannsstaten, ga også andre jurister/politikere viktige bidrag, som Frederik Stang (1808–1884), Torkel Halvorsen Aschehoug (1822–1909) og Francis Hagerup (1853–1921).

3.3 Venstrestatens reguleringer, 1884 -1935

Perioden fra 1884 til midten av 1930-tallet har i norsk politisk historie blitt omtalt som *venstrestaten* – en betegnelse som viser til partiet Venstres dominerende rolle i utformingen av staten etter parlamentarismens gjennombrudd. Selv om det norske politiske systemet forble formelt demokratisk og flerpartibasert, fikk Venstre en hegemonisk stilling som gjorde det mulig å gjennomføre omfattende politiske, rettslige og økonomiske reformer med varig betydning for utviklingen av det norske samfunnet.

Dette gjaldt ikke minst på det økonomiske området, hvor Venstre ikke regulerte markedet i sosialistisk forstand, men derimot la grunnlaget for en liberal rettsstat og en markedsøkonomi med stadig økende innslag av nasjonal kontroll og sosial utjevning.

Venstres markedsregulering var i stor grad institusjonell og rettslig, snarere enn aktivt styrende. Partiet bidro til utbygging av en moderne rettsstat og forvaltning, med lover og institusjoner som skapte forutsigbarhet og likhet i markedet. Eksempelvis ble det vedtatt lover som regulerte aksjeselskaper, pant, eiendom og kontraktsforhold, samtidig som kommunalt selvstyre og en profesjonalisert embetsstand ble videreutviklet for å understøtte både økonomisk og sosial orden.

Samtidig var Venstres politikk også tuftet på en sterk sosial og nasjonal dimensjon. Partiet arbeidet for å gi bredere samfunnsgrupper – særlig bønder og håndverkere – adgang til marked og eiendom, og støttet opprettelsen av institusjoner som hypotekbanker, sparebanker og kredittkasser for å muliggjøre økonomisk aktivitet utenfor storbyene og embetsmannseliten. Dette var en form for sosialliberal markedsregulering, hvor staten tok mål av seg til å sikre reell og formell likhet i markedet, snarere enn å gripe inn i selve markedets virkemåte.

Under første verdenskrig og i mellomkrigstiden så man også tendenser til mer direkte regulering. I møte med forsyningsproblemer og inflasjon gjennomførte staten – ofte under Venstre-ledede eller -støttede regjeringer – midlertidige prisreguleringer, rasjonering og kontroll med handel. Disse tiltakene ble imidlertid sett på som ekstraordinære og nødvendige, snarere enn prinsipielle brudd med markedsøkonomien.

Det norske markedet i venstrestatens tid var altså ikke preget av aktiv styring eller omfattende eierskap, slik det senere ble under Arbeiderpartiets ettpartistat. I stedet ble markedet regulert indirekte gjennom rettslige, sosiale og nasjonale mekanismer, som til sammen skapte et rammeverk for økonomisk virksomhet basert på likhet, nasjonal kontroll og fri konkurranse. Denne reguleringen avspeilet både Venstres ideologiske grunnlag i klassisk liberalisme og folkestyre, og partiets pragmatiske tilnærming til statsbygging i en tid preget av modernisering og nasjonal konsolidering.

Et sentralt unntak fra den rene markedsliberalismen kom i forbindelse med norsk kontroll over naturressurser, særlig vannkraft. Gjennom konsesjonslovene av 1906 og 1909 ble det etablert et system der utenlandske og private aktører måtte søke tillatelse for å eie eller utnytte norske fosser og vassdrag. Lovgivningen markerte et viktig vendepunkt, hvor nasjonal suverenitet og fremtidig samfunnsnytte ble satt over fri eiendomsrett. Eierskap til vannkraft og fast eiendom ble gjort betinget av offentlig tillatelse (konsesjon), og at det ved større erverv ble innført tilbakefallsrett til staten etter en viss periode. Dette må

forstås som en strategisk form for markedsregulering, der staten grep inn for å sikre nasjonal kontroll over sentrale naturressurser.

Konsesjonslovene markerer således et ideologisk og rettslig skifte fra 1800-tallets økonomiske liberalisme til et mer sosialliberalt og nasjonalorientert regime. Der Schweigaard så individets eiendomsfrihet som motor for fremgang, så Johan Castberg, som var en fremragende jurist og en fremtredende og reformskapende politiker og hans samtidige, behovet for en sterk statlig hånd for å beskytte allmenne interesser. På den måten kan konsesjonslovene forstås både som en fortsettelse av Schweigaards fokus på naturressursenes samfunnsverdi – og som en prinsipielt fundert begrensning av hans frihetstenkning.

Dette grunnleggende skiftet – fra privat disposisjonsrett til statlig styring – har siden preget norsk naturressursforvaltning på tvers av sektorer, som forvaltningen av petroleum-, mineral- og havressursene.

Samlet sett viser denne utviklingen Norges særpregede modell for ressursforvaltning, der markedet og deler av eiendomsretten underordnes fellesskapets interesser. Dette bryter med klassisk liberal kapitalisme, hvor naturressurser betraktes som omsettelige private goder, og i stedet forankres i et regime som bygger på offentligrettslige prinsipper, konsesjon, tilbakefallsrett og politisk styring.

Den norske modellen som ble utviklet i denne perioden om styring av ressursene innebærer ikke et fravær av marked eller privat næringsvirksomhet, men den innebærer en prioritering av fellesskapets langsiktige interesser og at merverdien som er skapt gjennom naturgitte ressurser, skal komme samfunnet til gode (ofte betegnet som grunnrente).

Johan Castberg (1862–1926) var en sentral reformpolitiker i det tidlige 1900-tallets Norge. Hans politiske virke kombinerte et sterkt sosialt engasjement med en tydelig tro på statlig markedsregulering. Castberg brøt med den klassiske liberalismens prinsipper og la viktige deler av grunnlaget for det som senere er blitt omtalt som *den norske modellen*, der staten både regulerer økonomien og sikrer sosiale rettigheter.

Som justisminister og stortingsrepresentant var Castberg en drivende kraft bak de såkalte konsesjonslovene. Disse lovene ble utformet som svar på omfattende utenlandsk oppkjøp av norske fossefall og vannkraftressurser. Castberg mente at slike naturressurser tilhørte folket, og at private selskaper ikke burde gis ubegrenset disposisjonsrett. Med konsesjonslovene ble det innført *hjemfallsrett*, dvs. at ressursene etter en gitt periode skulle tilfalle staten. Dette var et banebrytende grep i europeisk sammenheng og etablerte prinsippet om statlig kontroll over strategiske naturressurser i Norge

Castbergs navn er uløselig knyttet til de *Castbergske barnelovene* av 1915. Lovene ga barn født utenfor ekteskap rett til farens navn og arv, samt krav på underholdsbidrag. Dersom faren ikke kunne betale, ble kommunen pålagt ansvaret. Dette representerte en dramatisk utvidelse av barns rettigheter i en tid da «uekte» barn ofte var stigmatisert og juridisk marginalisert. Reformen ble møtt med kraftig motstand fra konservative kretser, særlig innen kirken, men markerer et tidlig gjennombrudd for en sosialpolitikk basert på barns rettigheter snarere enn foreldrenes status.

3.4 Ettpartistatens reguleringer 1935 -1965

Perioden fra midten av 1930-tallet til 1960-tallet omtales ofte som den sosialdemokratiske dominansens epoke i Norge, og har av enkelte historikere fått betegnelsen «ettpartistaten» – et begrep som peker på Arbeiderpartiets hegemoniske posisjon. Arbeiderpartiet vant flertall i Stortinget i 1945 og beholdt regjeringsmakten uavbrutt frem til 1965, med kun kortvarige avbrudd. Denne perioden var preget av sterk statlig styring av økonomien, gjennom en rekke tiltak som samlet sett kan karakteriseres som regulering av markedet.

Arbeiderpartiet fikk for så vidt regjeringsmakt allerede i 1928, da Christopher Hornsrud ble statsminister. Hornsrud-regjeringen var imidlertid svært kortvarig – den satt bare i 18 dager før den måtte gå av etter å ha blitt felt av et mistillitsvotum i Stortinget.

Det var først i 1935, med Johan Nygaardsvolds regjering, at Arbeiderpartiet fikk en mer varig dominerende regjeringssposisjon. Denne regjeringen kom til makten gjennom kriseforliket mellom Arbeiderpartiet og Bondepartiet, og satt sammenhengende frem til 1945.

Arbeiderpartiets politikk var forankret i en sosialistisk tradisjon, men utviklet seg etter krigen i retning av et pragmatisk sosialdemokrati, sterkt inspirert av John Maynard Keynes' teorier om statlig styring av etterspørselen og aktiv motkonjunkturpolitikk. Målet var å kombinere økonomisk vekst med sosial utjevning og full sysselsetting – og dette krevde ifølge ledende politikere og økonomer en aktiv og styrende stat.

Etter annen verdenskrig skjedde det en endring i Arbeiderpartiets reguleringsideologi. Fra å være et av de mest sovjetorienterte demokratiske sosialistpartier i Europa før krigen (selv etter å ha meldt seg ut av Komintern i 1923, ble partiet kanskje det mest “amerikanske” av dem alle på 1950 tallet. Årsaken til denne endring kan ha vært at sentrale partipolitikere tilbragte år i USA under krigen, som særlig Haakon Lie, Marshallhjelpen, utviklingen av det atlantiske samarbeid, særlig gjennom tiltredelsen til NATO i 1949, samt innflytelsen av amerikansk kultur og næringslivsideologi. John Maynard Keynes' teorier om statlig styring av etterspørselen og aktiv motkonjunkturpolitikk påvirket også reguleringen i Norge. Etterkrigstidens store regulatorisk strid mellom arbeiderbevegelse og kapitalmakt endte i 1953 med et ideologisk kompromiss: samling om velferdsstat og velferdskapitalisme som det nye prosjekt, en «fusjon» av sosialistiske og borgerlige verdier. Målet var å kombinere økonomisk vekst med sosial utjevning og full sysselsetting – og dette krevde ifølge ledende politikere og økonomer en aktiv og styrende stat.

Reguleringen av markedet tok mange former. For det første ble det innført omfattende pris-, lønns- og kredittkontroll, særlig i kjølvannet av krigsårene. Gjennom Prisdirektoratet og kredittpolitisk avdeling i Finansdepartementet styrte staten både tilgang til kreditt og prisdannelsen i sentrale markeder. Det ble etablert strenge valutareguleringer og importkontroll, for å sikre betalingsbalansen og prioritere nødvendige investeringer.

For det andre ble staten en aktiv næringspolitisk aktør, med investeringer i infrastruktur, kraftutbygging og industri. Mange sentrale virksomheter – som Norsk Hydro, Statkraft, Televerket og NSB – var helt eller delvis statseid, og inngikk i en nasjonal strategi for modernisering og regional utvikling. Dette var en del av en overordnet strukturpolitikk, hvor staten tok mål av seg til å påvirke næringslivets geografiske og sektorielle sammensetning.

I tillegg ble det utviklet nasjonalbudsjetter som verktøy for makroøkonomisk styring. Inspirert av arbeidene til nobelprisvinner Ragnar Frisch og Statistisk sentralbyrå, ble nasjonalbudsjettet brukt til å styre ressursallokering og vurdere virkningen av politiske tiltak.

Dette var en form for planlegging som ikke var like rigid som i Øst-Europa, men som likevel hadde som formål å overstyre markedet når det var nødvendig for å oppnå politiske mål.

Blant de mest sentrale aktørene i gjennomføringen av denne politikken finner vi Einar Gerhardsen, som statsminister i tre perioder og sterk forkjemper for nasjonal samling og fellesskapsløsninger, samt Erik Brofoss, som finansminister og senere sentralbanksjef var arkitekten bak mye av den praktiske økonomiske reguleringen. Også Trygve Bratteli, finansminister og senere statsminister spilte en nøkkelrolle i finanspolitikken. Han la stor vekt på at styring av kapital og investeringer måtte være et offentlig ansvar.

Det norske systemet for regulering av markedet var nært knyttet til trepartssamarbeidet mellom staten, arbeidsgiverorganisasjonene og fagbevegelsen. Gjennom forhandlinger om lønn, priser og sosiale reformer ble økonomisk politikk forankret i brede kompromisser. Dette korporative systemet var en viktig forutsetning for gjennomføringen av reguleringspolitikken, og bidro til sosial stabilitet og bred legitimitet.

Slik fremstår perioden 1935 –1965 som et eksempel på en regulert kapitalisme der staten spilte en aktiv rolle som eier, tilrettelegger og regulator – med markedet som verktøy snarere enn premissgiver. Dette samarbeidet var et sentralt grunnlag for etterkrigstidens sterke økonomiske vekst, lav arbeidsledighet og fremveksten av den norske velferdsstaten.

Ragnar Frisch (1895–1973) er anerkjent som en av de mest innflytelsesrike økonomene i det 20. århundre, ikke bare i Norge, men internasjonalt. Frisch var tidlig ute med å utvikle kvantitative metoder for å forstå og simulere økonomisk utvikling. Hans arbeid med dynamiske modeller la grunnlaget for det vi i dag kjenner som makroøkonomisk modellering. Allerede i mellomkrigstiden var han opptatt av hvordan slike modeller kunne brukes som verktøy i økonomisk politikk. Frischs faglige og politiske arv er tydelig i etterkrigstidens norske økonomiske politikk. Hans innflytelse kan spores i den såkalte «norske modellen» – et blandingssystem som kombinerer markedsøkonomi med sterke velferdsinstitusjoner og en aktiv stat. Økonomisk planlegging ble et viktig redskap for å oppnå full sysselsetting og sosial utjevning, samtidig som man bevarte markedsmekanismer og privat eiendomsrett.

3.5 Reguleringer i perioden, 1965 - 1980

Perioden markerer en overgang i norsk politisk historie. Etter Arbeiderpartiets dominans fra 1945 til 1965 ble ettpartistaten avløst av skiftende regjeringer og et mer pluralistisk parlamentarisk system. Samtidig ble velferdsstaten konsolidert med folketrygden i 1967 som et sentralt tiltak, og statens rolle ble ytterligere styrket gjennom etableringen av oljeøkonomien etter funnene på Ekofisk i 1969. Konsensuspreget politikk bestod, men nye konfliktlinjer oppstod med EF-striden i 1972, kvinnebevegelsen, miljøkampen og ungdomsopprøret. Slik fremstår perioden som en mellomfase: Velferdsstaten ble befestet, Arbeiderpartiets hegemoni ble brutt, og grunnlaget ble lagt for både videre pluralisme og den senere utviklingen mot en mer markedsorientert stat. Historikere har ikke gitt perioden et enkelt navn som man kan identifiseres med. Regjeringene – enten de var ledet av Arbeiderpartiet eller borgerlige koalisjoner – videreførte markedsreguleringer, særlig:

3.5.1 Pris- og lønnsregulering: Inntektspolitikkenes kjerne

Et sentralt virkemiddel var inntektspolitikken, der myndighetene søkte å koordinere lønns- og prisvekst gjennom trepartssamarbeidet mellom staten, fagbevegelsen og arbeidsgiversiden. I perioder med høy inflasjon, som i 1970 og 1978, ble det innført pris- og lønnsstopp. Dette skulle sikre konkurranseevnen og hindre lønns- og prisgalopp i økonomien. I praksis innebar dette både formelle inngrep og frivillig moderasjon fra partene i arbeidslivet.

3.5.2 Regulering av kreditt og bolig

For å styre investeringer og forbruk benyttet staten seg av kredittregulering. Banker og kredittinstitusjoner ble underlagt rammer for utlånsvolum og prioriteringer. Husbanken var et viktig redskap i boligpolitikken, med subsidierte lån og retningslinjer for sosial boligbygging, særlig rettet mot unge og barnefamilier. Dette ga både økonomisk styring og sosialt tilpassede boforhold.

3.5.3 Regulering i primærnæringene

Landbruk og fiskeri var tungt regulert. Staten fastsatte priser, ga produksjonsstøtte og opprettholdt kvotesystemer. Samvirkeorganisasjoner og salgslag fungerte som forlengede armer av staten og regulerte markedsadgangen. Målet var å sikre stabile inntekter for bønder og fiskere og å trygge matforsyningen i landet.

3.5.4 Kontroll over industri og investeringer

Staten førte kontroll med større investeringer og utenlandsk eierskap gjennom konsesjonslovgivning. Industridepartementet spilte en aktiv rolle i styring av industripolitikken, blant annet gjennom

lokaliseringstilskudd og investeringsplanlegging. Formålet var å sikre regional utvikling og nasjonal kontroll over viktige produksjonsmidler.

3.5.5 Oljepolitikk og statens ressursstyring

Med oppdagelsen av olje i Nordsjøen på slutten av 1960-tallet kom nye former for statlig styring. Utviklingen av norsk oljepolitikk fra begynnelsen av 1970-tallet var preget av en gradvis styrking av statlig kontroll og deltakelse i petroleumssektoren. Med *de ti oljebud* i 1971 la Stortinget de overordnede prinsippene for en politikk der nasjonale ressurser skulle forvaltes til fellesskapets beste. Året etter ble Statoil opprettet som statens kommersielle verktøy og Oljedirektoratet som tilsynsorgan, noe som ga staten en mer aktiv og dominerende rolle. Allerede fra starten ble Statoil favorisert i konsesjonstildelinger, slik at selskapet raskt kunne bygge kompetanse og kapital.

I 1973–74 ble *carried interest*-ordningen vedtatt, som ga staten rett til å delta med eierandeler i oljeutvinning uten å bære letekostnader, en mekanisme som første gang ble brukt fullt ut i 4. konsesjonsrunde i 1979. Ordningen reduserte statens risiko og sikret at en større andel av overskuddet fra lønnsomme felt tilfalt fellesskapet. Da Statens direkte økonomiske engasjement (SDØE) ble etablert i 1985, ble *carried interest*-prinsippet institusjonalisert og Statoils dominerende rolle delvis balansert. Til sammen la disse reformene grunnlaget for den norske oljemodellen, der statlig styring, aktiv deltakelse og bredt sosialt utbytte ble kombinert på en måte som skapte en særegen variant av «demokratisk kapitalisme».

De 10 oljebud:

1. **Nasjonal styring:** Nasjonal styring og kontroll må sikres i all virksomhet på den norske kontinentalsokkelen.
2. **Uavhengighet av utenlandske selskaper:** Petroleumsfunnene skal utnyttes slik at de kommer hele samfunnet til gode; norsk uavhengighet av utenlandske oljeselskaper må sikres.
3. **Statlig deltakelse:** Staten må delta aktivt i alle ledd av oljevirksomheten.
4. **Utvikling av norsk næringsliv:** Det bør bygges opp et integrert norsk oljemiljø, med nasjonal industri som utvikles parallelt med oljeutvinningen.
5. **Olje og gass til innenlands bruk:** Norsk petroleum må i størst mulig grad brukes til å dekke innenlandske energibehov.
6. **Eksport og inntekter:** Overskuddet fra oljeeksport skal bidra til å bygge velferdsstaten og forvaltes på en måte som sikrer langsiktig samfunnsnytte.
7. **Miljø og sikkerhet:** Hensyn til natur- og miljøvern må integreres i oljevirksomheten.
8. **Arbeid og bosetting:** Utbyggingen av oljevirksomheten må bidra til å styrke distriktene og skape arbeidsplasser.
9. **Forskning og kompetanse:** Det skal satses på norsk forskning og teknologiutvikling knyttet til olje- og gassvirksomheten.
10. **Statens ansvar:** Oljeinntektene må disponeres slik at de tjener hele folket og fremtidige generasjoner.

3.5.6 Import- og valutaregulering

Norge førte strengt kontrollert utenrikshandel. Import av mange varer krevde lisens, og valutakontrollen regulerte tilgang til utenlandsk valuta. Dette bidro til å sikre balanse i betalingsregnskapet og prioritere samfunnsøkonomisk viktige innkjøp.

3.5.7 Avslutning

Markedsreguleringene i denne perioden var uttrykk for en bred politisk enighet om at staten skulle spille en aktiv og styrende rolle i økonomien. Regulering ble ikke sett som et hinder for utvikling, men som et nødvendig middel for å fremme sosial rettferdighet, stabilitet og nasjonal kontroll. Denne modellen ble først for alvor utfordret med liberaliseringen som fulgte i 1980-årene.

3.6 Markedsstatens reguleringer, 1980-

3.6.1 Innledning

Tiden etter 1980 var samfunnsmessig preget av liberalisme, både i Norge og internasjonalt. Denne perioden markerte et tydelig skifte fra den sterke statlige styringen og velferdsmodellens dominans i etterkrigstiden, til en økt tro på markedets effektivitet og individets frihet. Perioden betegnes gjerne som markedsstaten, eller konkurransestaten. Internasjonalt var dette særlig tydelig gjennom politikken til ledere som Ronald Reagan i USA og Margaret Thatcher i Storbritannia, som begge fremmet nyliberalistiske reformer som privatisering, skattekutt og deregulering. I Norge fikk lignende ideer gjennomslag, om enn i en mer moderat form, særlig etter at Høyre fikk en dominerende posisjon med Kåre Willoch som statsminister. Markedsorientering ble innført i offentlig sektor gjennom såkalt "New Public Management" (NPM), og det skjedde en gradvis deregulering av økonomien, blant annet i bank- og finanssektoren. Samtidig ble velferdsstatens grunnstruktur i stor grad bevart, men med større innslag av konkurranse og effektiviseringskrav. Denne utviklingen speilet en bredere ideologisk dreining i retning av økonomisk liberalisme, globalisering og individualisering.

Selv om de første elementene av NPM dukket opp allerede på 1980-tallet, ble begrepet og tilhørende reformer særlig fremtredende på 1990-tallet. I Storbritannia fikk NPM en tydelig utforming under Tony Blairs statsministerperiode (fra 1997), der en "tredje vei" skulle kombinere markedets effektivitet med sosial rettferdighet. Blairs regjering videreførte mange av Thatchers markedsinspirerte grep, men pakket dem inn i et moderniseringsprosjekt for offentlig sektor. I Norge kom NPM-inspirerte reformer gradvis, særlig fra 1990-tallet og utover, gjennom blant annet mål- og resultatstyring, konkurranseutsetting og privatisering innen helse, utdanning og samferdsel.

I tråd med den internasjonale liberaliseringstrenden på 1980- og 90-tallet gjennomførte også Norge en rekke omfattende markedsreformer. Disse reformene innebar en gradvis avvikling av statlig kontroll over ulike sektorer til fordel for friere konkurranse, økt effektivitet og markedsstyring. Selv om utviklingen var mer moderat enn i enkelte andre land, representerte den et viktig ideologisk og praktisk skifte i norsk økonomisk politikk.

3.6.2 Kreditt- og finansmarkedet

Et av de mest sentrale eksemplene er dereguleringen av kreditt- og finansmarkedet, som skjedde i perioden 1984–1986. Frem til da hadde staten strenge begrensninger på utlånsvolum og kreditttilgang. Disse reguleringene ble fjernet, og bankene fikk større frihet til å konkurrere og tilby lån. Konsekvensene ble betydelige: en kraftig vekst i privat gjeld og eiendomsspekulasjon, som igjen bidro til den norske bankkrisen på begynnelsen av 1990-tallet.

3.6.3 Bank- og forsikringsmarkedet

Parallelt ble også bank- og forsikringsmarkedet liberalisert. Det ble åpnet for at både banker og forsikringsselskaper kunne konkurrere om flere tjenester. Dette markerte en overgang fra spesialiserte institusjoner til såkalte universalbanker, med større vekt på kommersiell drift.

3.6.4 Luftfarssektoren

Innenfor luftfartssektoren ble det i 1994 gjennomført en omfattende reform som fjernet myndighetenes kontroll over hvilke flyselskaper som kunne betjene bestemte ruter. Dette skapte økt konkurranse, lavere priser og større valgfrihet for forbrukerne, men også press på lønnsomheten og en konsolidering av bransjen.

3.6.5 Telekommunikasjon

Et annet viktig område var telekommunikasjon. Telenor (tidligere Televerket) hadde hatt monopol på all telefoni og infrastruktur. På 1990-tallet ble telemarkedet gradvis liberalisert, med full konkurranse fra 1998. Dette muliggjorde fremveksten av nye aktører og tjenester, og markerte overgangen fra et offentlig monopol til et marked styrt av ny teknologi og konkurranse.

Opphør av Statoils favoriserte posisjon på norsk sokkel som følge av EØS

Ved Norges tilslutning til EØS-avtalen 1. januar 1994 oppstod et behov for å tilpasse petroleumslovgivningen til EØS-rettens krav om fri etableringsrett (EØS art. 31), likebehandling (EØS art. 4) og forbud mot statsstøtte (EØS art. 61 flg.).

1. **Den faste 50 %-andelen** – Statoil var tidligere gjennom petroleumsloven automatisk tildelt minst 50 % eierandel i alle utvinningstillatelser på norsk sokkel. Dette ga selskapet en lovfestet særposisjon som ikke var forenlig med EØS-reglenes krav om likebehandling og konkurransenøytralitet, og måtte avvikles.
2. **Carried interest-ordningen** – Statoil ble tidligere fritatt for å dekke letestkostnader frem til kommersielt funn. De øvrige lisenshavere dekket Statoils letestkostnader og måtte bære denne risikoen. Dette representerte en økonomisk fordel som ble ansett som uforenlig med EØS' statsstøtteregler (art. 61).
3. **Glideskala-ordningen** – Statoil kunne tidligere øke sin andel utover 50 % dersom funnet viste seg å være særlig stort eller lønnsomt. Denne dynamiske justeringen ble sett som en ytterligere konkurransevridende særordning i strid med EØS' krav om åpne og ikke-diskriminerende tildelingskriterier., og måtte avvikles

Ved EØS-tilknytningen ble Statoil fratatt disse tre særordningene, som samlet sett hadde gitt selskapet en unik og statsstøttelignende posisjon på norsk sokkel. Etter 1994 måtte Statoil konkurrere på lik linje med andre aktører i konsesjonstildelinger.

3.6.6 Transportsektoren

Også innen transportsektoren, både for gods og passasjerer, ble det åpnet for konkurranse. Reguleringer og løyver ble lempet på, og kollektivtrafikken, særlig bussrutene, ble i økende grad gjenstand for konkurranseutsetting.

3.6.7 Energimarkedet

Et siste, men svært sentralt eksempel fra denne perioden er energiloven av 1990, som la grunnlaget for et markedsbasert kraftsystem i Norge. Ved å skille ut produksjon og salg av strøm som konkurranseutsatte virksomheter, mens nett og distribusjon fortsatt ble regulert, fikk Norge et av de første elektrisitetsmarkedene i Europa. Dette skapte en modell som senere ble eksportert til flere andre land.

3.6.8 Helseforetaksreformen

Helseforetaksreformen, som ble innført i 2002, markerer et klart skifte i styringen av norsk helsevesen fra tradisjonell velferdsstatlig forvaltning til en modell som bærer preg av markedsstatens logikk. Reformen innebar at sykehusene ble organisert som egne statlige foretak – juridisk og økonomisk atskilt fra departementene – med styre, regnskapsplikt og resultatkrav etter bedriftsøkonomiske prinsipper.

Selv om helseforetakene fortsatt er heleid av staten og ikke driver i et fritt marked, ble de gitt en styringsform som speiler private selskaper. Dette er typisk for markedsstatens logikk: Staten beholder eierskapet, men styrer gjennom mål, resultatmåling og økonomiske insentiver heller enn direkte politisk detaljstyring.

3.6.9 Andre samfunnsområder som ble liberalisert

I tillegg til ovennevnte dereguleringer i perioden ble boligmarkedet frigjort fra prisregulering, og dagligvare- og handelsnæringen fikk økt etableringsfrihet og mer fleksible åpningstider. Postvesenet mistet sitt monopol, og mediemarkedet ble liberalisert med åpning for kommersiell TV og radio med opphør av NRK monopolet.

Disse endringene markerte et ideologisk skifte mot økt konkurranse, effektivisering og mindre statlig kontroll i sentrale deler av økonomien og samfunnet.

Samlet sett viser disse reformene hvordan Norge beveget seg fra en sterkt regulert økonomi mot en mer markedsstyrt modell. Selv om mange av endringene ble gjennomført gradvis og med visse sosiale hensyn, speilet de et ideologisk skifte i retning av liberalisering, effektivisering og økt konkurranse – kjennetegn som ofte forbindes med perioden etter 1980.

3.6.10 Rettslig karakteristikk av liberaliseringen - forvaltningskontroll med rettslig strukturert frihet.

I boken *Forvaltningsrett i markedsstaten* (2002) analyserer Hans Petter Graver hvordan rett og forvaltning ble formet av økonomisk liberalisering, og hvordan markedets logikk integreres i offentlig styring. Graver viser at liberalisering ikke fører til rettens tilbaketrekning, men snarere til en transformasjon: Retten endret karakter for å understøtte markedsprosesser.

Graver beskriver fremveksten av *markedsstaten*, hvor styringslogikken i offentlig sektor i økende grad bygger på markedsprinsipper som konkurranse, effektivitet og måloppnåelse. Staten beveger seg bort fra rollen som produsent av velferd og blir i stedet en tilrettelegger for markedsbasert virksomhet.

På denne måten erstattes hierarkisk forvaltningskontroll med rettslig strukturert frihet. Dette betegner han som *rettslig strukturert frihet*: en form for styring der markedets aktører gis frihet til å handle innenfor et juridisk definert handlingsrom, med klare regler for ansvar, konkurranse, transparens og rettssikkerhet.

Denne analysen innebærer at retten ikke først og fremst fungerer som begrensning av statsmakt, men som et aktivt virkemiddel for å forme og opprettholde markedsrelasjoner. Forvaltningsretten handler ikke lenger bare om maktbegrensning, men også om å legge til rette for økonomisk virksomhet. Graver fremholder at rett og kapitalisme utvikler seg i samspill. Kapitalismen trenger rettsregler for å operere stabilt, og rettsreglene formes på sin side av kapitalismens behov. For eksempel skjer konkurranseutsetting av offentlige tjenester, konsesjonsregimer og offentlige anskaffelser gjennom komplekse regelverk som sikrer at «markedet» oppfører seg i tråd med visse rettslige og politiske mål. Denne utviklingen kan forstås som en moderne videreføring av Anton Martin Schweigaards idé om at økonomisk frihet må være rettslig forankret.

3.7 Markedsstaten i møte med EU-retten, 1994 -

Innføringen av EØS-avtalen i 1994 representerte et viktig skritt i videreutviklingen av den norske markedsstaten. Mens den klassiske velferdsstaten har som mål å beskytte borgerne mot markedets utslag gjennom regulering, omfordeling og universelle tjenester, er markedsstatens mål i større grad å fremme konkurranse, effektivitet og økonomisk vekst, ofte gjennom markedsmekanismer og rettsliggjøring av økonomiske relasjoner.

Gjennom EØS-avtalen ble Norge forpliktet til å implementere store deler av EUs indre marked og det tilhørende regelverket om fri bevegelse for varer, tjenester, kapital og personer. Dette innebar ikke bare tilpasning til felles standarder og tekniske regler, men også en omfattende liberalisering av sektorer som tidligere hadde vært underlagt nasjonal kontroll og beskyttelse.

Særlig viktig var implementeringen av konkurranseregler, statsstøtteregler, og regulering av offentlige anskaffelser, som begrenset nasjonalstatens handlingsrom til å støtte egne næringer, favorisere nasjonale aktører eller bruke offentlige innkjøp som verktøy for industri- og distriktpolitikk. Offentlig sektor ble i økende grad underlagt markedslogikk og prinsipper om likebehandling, konkurranse og åpenhet – sentrale kjennetegn ved markedsstaten.

Videre ble statens rolle som tilrettelegger og garantist for et effektivt marked forsterket. Staten trådte i større grad frem som en regulator snarere enn en direkte aktør i produksjon av varer og tjenester. Dette er i tråd med ideen om markedsstaten, der politiske myndigheter i økende grad definerer sin legitimitet gjennom evnen til å skape gode rammebetingelser for

konkurranse, investeringer og økonomisk utvikling, snarere enn gjennom direkte styring og produksjon.

I tillegg innebar EØS-avtalen en rettsliggjøring og internasjonalisering av politikkområder som tidligere hadde vært nasjonale. Beslutningsmakten ble flyttet fra folkevalgte organer til teknokratiske og rettslige institusjoner, som EFTAs overvåkingsorgan (ESA) og EFTA-domstolen. Dette bidro til å begrense nasjonalt politisk handlingsrom, men også til å stabilisere og forutsigbarhet i det økonomiske regelverket – et viktig mål for markedsstaten.

Hans Petter Gravers analyse av markedsstaten har i senere arbeider blitt videreført og fordypet i lys av den økende rettsliggjøringen av økonomien på internasjonalt nivå – særlig gjennom EØS-avtalen og implementeringen av EU-direktiver. Der Frisch så for seg en demokratisk styrt planleggingsøkonomi med nasjonale politiske mål i sentrum, viser Graver hvordan statens styring i dag i stor grad skjer innenfor en overnasjonal rettsorden, der markedets funksjonsevne – ikke fordelingspolitikk – er det primære styringsmålet.

EØS-avtalen, som trådte i kraft i 1994, har som hensikt å gi Norge, Island og Liechtenstein tilgang til EUs indre marked, uten å være medlemmer av EU. Avtalen sikrer de fire friheter – fri bevegelse av varer, tjenester, personer og kapital – samt like konkurransevilkår gjennom innføring av store deler av EUs regelverk. For å sikre rettferdig konkurranse håndhever EU og EØS strenge konkurranseregler som forbyr karteller, misbruk av dominerende stilling og ulovlig statsstøtte. Samtidig harmoniseres nasjonale lover og standarder for å hindre skjulte handelshindringer. Samtidig oppretter avtalen egne institusjoner, som ESA og EFTA-domstolen, for å overvåke at reglene følges. Formålet er å gi EFTA-landene økonomiske fordeler av integrasjon og markedsadgang, uten å binde dem til EUs politiske union. Et viktig trekk er likevel det såkalte demokratiske underskuddet, ettersom EFTA-landene må innføre EU-regler for det indre marked uten å ha stemmerett i EU-parlamentet eller Rådet, og dermed har begrenset innflytelse over regelverk de er bundet av. Reguleringen inkluderer også krav til forbruker- og miljøvern, slik at fri handel skjer på en måte som ivaretar sikkerhet, helse og bærekraft. Målet er et integrert og forutsigbart marked uten indre grenser, der like vilkår gjelder for alle aktører.

Denne transnasjonale dreiningen kan dermed ses som et brudd med den typen økonomisk styring Frisch idealiserte, og som et uttrykk for hvordan statens rolle som samfunnsstyrer svekkes til fordel for rollen som markedsaktør og regeloppfyller i en internasjonal rettsorden. Det reiser grunnleggende spørsmål om rettens evne til fortsatt å ivareta samfunnsansvar og demokratiske verdier i en globalisert økonomi.

3.8 EU-rettens doble rolle: Regelbasert idealisme og konkurransebegrensning i møte med global økonomi

EU har siden opprettelsen av det indre marked vært en forkjemper for rettslig forankret økonomisk integrasjon. Gjennom traktatfestede prinsipper som fri bevegelighet, konkurranseregler og statsstøtteregler har EU bygget et felles marked der rettssikkerhet, forutsigbarhet og likebehandling skal sikre fri konkurranse og økonomisk effektivitet. Denne regelbaserte tilnærmingen har utvilsomt vært et stabiliserende fundament internt i EU /EØS området. Likevel peker utviklingen i den globale økonomien på at nettopp denne rettslige arkitekturen nå i økende grad fremstår som en hemsko i konkurranse med mer fleksible og strategisk orienterte økonomier som særlig USA og Kina.

Et tydelig eksempel på dette er EU-kommisjonens praksis innen konkurranserett, hvor der er hevdet at store industrifusjoner er blitt stanset for å beskytte konkurransen internt i EU. Mens dette prinsippet gir mening i et fragmentert marked, har det i enkelte tilfeller hindret fremveksten av såkalte "europeiske giganter" – selskaper som kunne hevdet seg i global konkurranse. Saken mellom tyske Siemens og franske Alstom i 2019, der en foreslått fusjon ble blokkert av EU-kommisjonen, er blitt stående som symbol på denne spenningen mellom indre marked og global markedsrett. Målet var å skape en europeisk aktør stor nok til å konkurrere med kinesiske CRRC Corporation, verdens største togprodusent.

Samtidig har EUs regelverk pålagt medlemslandene strenge begrensninger i bruken av statsstøtte, også i situasjoner hvor andre stormakter aktivt støtter egne næringer. Kinas industripolitikk bygger på massiv statlig støtte, særlig innen teknologi og grønn industri, mens USA har introdusert subsidier i stor skala, selv om dette er redusert det siste halve året under president Trump.

Denne utfordringen forsterkes ytterligere av EUs ambisiøse bærekrafts- og menneskerettighetslovgivning. Direktivene om bærekraftsrapportering (CSRD), bærekraftsstandards (ESRS) og aktsomhetsvurderinger i leverandørkjeder (CSDDD) innebærer at europeiske selskaper må dokumentere og kontrollere miljøpåvirkning, sosiale forhold og forretningsetikk – ikke bare i egen virksomhet, men gjennom hele verdikjeden. Dette stiller store krav til informasjonshåndtering, rapportering, etterlevelse og revisjon, og utgjør betydelige kostnader og kompleksitet.

EU har fremhevet disse reglene som nødvendige for å sikre rettferdig, grønn og ansvarlig økonomisk utvikling. Målet er å bruke markedsrett til å drive fram en bærekraftig omstilling, og å posisjonere europeiske bedrifter som ledende på ESG (miljø, sosiale forhold og selskapsstyring). Denne verdibaserte tilnærmingen kan gi langsiktige gevinster i form av tillit, investeringer og samfunnsansvar. Likevel innebærer den også kostnader og redusert fleksibilitet – og i bransjer med globalt prispress, som råvareindustri, elektronikk og tekstilproduksjon, kan det føre til at europeiske aktører taper markedsandeler til konkurrenter med lavere regulatorisk byrde.

På denne måten står EU overfor et strategisk paradoks: Den regelbaserte modellen som har vært en styrke internt i unionen, risikerer å bli en svakhet i møte med global økonomisk rivalisering. Mens Kina og USA i økende grad styrker sitt næringsliv for global konkurranse, holder EU fast ved en rettsliggjort og konkurransenøytral økonomisk orden. Spørsmålet er om denne modellen er bærekraftig – ikke bare i miljømessig, men også i geopolitisk og økonomisk forstand.

Temaet er gjenstand for stor oppmerksomhet i EUs organer, ikke minst etter fremleggelsen av den såkalt Draghi-rapporten.

Under henvisning til Draghi-rapporten vurderer nå EU-kommisjonen tiltak som gir medlemsstatene større frihet til å støtte strategiske sektorer og å samordne investeringer på tvers av landegrensene. Samtidig foreslår Draghi institusjonelle reformer som skal gjøre EUs beslutningsprosesser mer effektive og handlekraftige, for å unngå å tape tid i teknologikappløpet. Dette markerer et brudd med EUs tradisjonelle vektlegging av konkurransenøytralitet og rettslig disiplin, og åpner for en ny æra der EU søker å forene sine verdier med økt strategisk handlefrihet. På denne måten kan Draghi-rapporten betraktes som et forsøk på å gi EU verktøyene det trenger for å hevde seg i en multipolar og mer konfronterende global økonomi. Europakommisjonens "Competitiveness Compass", presentert i januar 2025, bygger på Draghi-rapporten og inneholder en helhetlig plan for å gjenopplive EUs økonomi, med mål om mindre byråkrati og raskere beslutninger. EU har kommet langt med å implementere noen av Draghi-rapportens anbefalinger, særlig innen innovasjon, klimateknologi, forsvar, og indre marked / forenkling. Men mange tiltak er fortsatt i planleggings- eller forhandlingsfase, og de mest ambisiøse forslagene har møtt en del motstand.

Draghi-rapporten, "*The Future of European Competitiveness*" (2024), representerer et viktig veivalg i EUs økonomiske og industrielle strategi. Mario Draghi, tidligere blant annet italiensk statsminister og president for Den europeiske sentralbank (ECB), peker på at EU står overfor en strukturell utfordring i møtet med sterk global konkurranse, særlig fra Kina og USA, som kombinerer markedsøkonomi med omfattende statlig støtte og strategisk industripolitikk. Rapporten konkluderer med at EU, dersom det skal forbli en global økonomisk makt, må gå bort fra en rigid regelbasert tilnærming og i større grad tillate fusjoner og statlige investeringer i nøkkelteknologier. Han etterlyser en mer offensiv og samordnet industripolitikk, økte investeringer i forskning og innovasjon, og mer fleksible konkurranseregler – særlig slik at Europa kan skape "europeiske giganter" i møte med amerikanske og kinesiske teknologikjempere.

4 Markedsbegrensningens motstykke: stimulering av markedet

4.1 Innledning

Stimulerende tiltak representerer et sentralt virkemiddel i moderne økonomisk politikk og brukes for å fremme vekst, redusere arbeidsledighet og sikre omstilling. I motsetning til reguleringer, som ofte begrenser handlingsrommet for markedsaktørene, søker stimuli å påvirke atferd gjennom incentiver og støtte. Slike tiltak er særlig aktuelle der markedet utgjør det grunnleggende organiserende prinsippet, men hvor staten likevel spiller en aktiv rolle i å korrigere markedssvikt og fremme samfunnsøkonomiske mål.

4.2 Typer stimulerende tiltak

Stimuli kan deles inn i tre hovedkategorier: finanspolitiske, pengepolitiske og strukturelle tiltak. Hver kategori baserer seg på ulike virkemidler og har ulikt tidsperspektiv og virkningsmekanismer.

Som det fremkommer nedenfor, har stimulerende tiltak også sine negative sider.

4.2.1 Finanspolitiske stimulanser

Finanspolitiske stimulanser tar utgangspunkt i Keynes' teori om motkonjunkturpolitikk, hvor staten i lavkonjunkturer må øke etterspørselen gjennom offentlige utgifter eller redusert beskatning. I Norge har myndighetene flere ganger brukt slike finanspolitiske stimulanser hvor staten øker etterspørselen i nedgangstider. Under finanskrisen i 2008–2009 vedtok Stortinget en tiltakspakke på rundt 20 milliarder kroner, med økte offentlige investeringer, støtte til kommunene og tiltak for næringslivet.

Handlingsregelen for bruk av «oljepenger» gir også rom for å øke budsjettbruken i krisetider, som under koronapandemien i 2020–2021, da staten finansierte omfattende kompensasjonsordninger og permitteringsstøtte. Norske krisepakker kombinerer gjerne økt offentlig forbruk, målrettede overføringer til husholdninger og bedrifter, samt midlertidige skatte- og avgiftslettelser. Hensikten er å opprettholde kjøpekraft og sysselsetting, og dermed også dempe de negative virkningene av økonomiske tilbakeslag i markedet. Slike tiltak søker ikke bare å stimulere konsum, men også å stabilisere sysselsetting og unngå konkurser i krisesituasjoner.

4.2.2 Pengepolitiske stimulanser

Pengepolitiske stimulanser springer ut fra monetaristisk og ny-keynesiansk teori, hvor pengepolitikken antas å kunne påvirke realøkonomiske størrelser på kort sikt. Sentralbankens verktøykasse omfatter blant

annet styringsrenten og kvantitative lettelser. Etter finanskrisen i 2008 gjennomførte både den amerikanske Federal Reserve, den europeiske ECB og Norges Bank historiske rentekutt og innførte aktivt kjøp av statsobligasjoner for å øke likviditeten i markedet. Disse tiltakene har fått blandet vurdering i ettertid: På den ene siden bidro de til å gjenopprette tillit i finansmarkedene, på den andre siden skapte de risiko for aktivabobler og økte forskjeller i formuesfordeling. Enkelte norske økonomer har pekt på at svært lave renter over lang tid kan gi overdreven kredittvekst og press i boligmarkedet, slik Norges Bank advarte mot i sine Pengepolitiske rapporter i 2013 og 2017. Samtidig har analyser fra SSB vist at formuesulikheten har økt i Norge etter finanskrisen, delvis som følge av sterk prisvekst på bolig og finansielle eiendeler som lavrentepolitikken har bidratt til.

4.2.3 Strukturelle tiltak

Strukturelle tiltak har et annet teoretisk fundament, og bygger i stor grad på endogen vekstteori, som hevder at økonomisk vekst i høy grad skapes gjennom investeringer i humankapital, innovasjon og teknologi. Mariana Mazzucatos teori om «den entreprenørielle staten» understreker her statens rolle som en aktiv investor og risikotaker, ikke bare som regulator. Slike tiltak inkluderer for eksempel konkret støtte til næringslivet gjennom Innovasjon Norge og Forskningsrådet, eller incentivordninger som SkatteFUNN. Strukturelle stimuli har også en regional dimensjon, hvor tiltak som differensiert arbeidsgiveravgift eller næringsrettede distriktsmidler brukes for å styrke svakere deler av økonomien og sikre mer balansert vekst.

4.3 Stimuli i et kapitalistisk perspektiv

Stimulerende tiltak er i utgangspunktet forenlige med markedsøkonomisk tenkning, så lenge de styrker markedets virkemåte heller enn å svekke den. I motsetning til tradisjonelle inngrep som prisregulering, konsesjonskrav eller sektoravgrensning, benytter stimuli markedsmekanismene selv – særlig pris, profitt og risiko – for å påvirke markedets atferd. Dermed anses slike tiltak ofte som compatible med kapitalismens grunnprinsipp om desentralisert ressursallokering.

Likevel finnes det viktige motforestillinger. Klassisk liberale økonomer som Friedrich Hayek og Milton Friedman advarte mot at staten griper inn for mye, selv med gode hensikter. De mente at markedet i utgangspunktet har bedre informasjon enn staten, og at offentlig stimulans kan føre til ressursvridning, ineffektivitet og svekket innovasjon. En særlig utfordring er faren for «moral hazard» – at aktører tar større risiko fordi de forventer å bli reddet av staten ved tap. Dette var blant annet et sentralt tema etter

finanskrisen, da mange banker ble reddet gjennom offentlige midler, noe som reiste spørsmål om insentivstrukturene i finanssektoren.

5 Kapitalakkumulasjonens utvikling i kapitalistiske samfunn

5.1 Innledning

Kapitalakkumulasjon – prosessen der kapital samles, forvaltes og reinvesteres for å skape mer kapital – er et grunnleggende kjennetegn ved kapitalistiske samfunn. Fra 1800-tallet til i dag har kapitalens former og dynamikk endret seg dramatisk. Utviklingen kan deles i tre hovedfaser: (1) den klassiske industrikapitalismen, (2) finansialiseringen og globaliseringen på 1900-tallet, og (3) fremveksten av kunnskapsøkonomien og immateriell kapital i vår tid. Hver fase har påvirket hvordan markeder fungerer, hvem som kontrollerer kapitalen, og hvordan verdiskapningen fordeles.

5.2 Industrikapitalismen: materiell kapital og nasjonale markeder

På 1800-tallet var kapitalakkumulasjonen forankret i den industrielle revolusjonens fysiske produksjonssystemer – fabrikker, jernbane, skip og maskiner. Selskapsretten, særlig innføringen av aksjeselskapsformen, muliggjorde kapitalmobilisering i et omfang som la grunnlaget for nasjonal industriutvikling. Markedet var i hovedsak nasjonalt og preget av håndfaste produksjonsmidler. Kapitalakkumulasjonen skapte både vekst og ulikhet, men bidro samtidig til modernisering og økt produktivitet.

I Norge fikk denne fasen sitt uttrykk gjennom selskaper som Norsk Hydro, hvor kapital ble samlet for å utnytte naturressurser som vannkraft og fosfor. Kapitalakkumulasjonen muliggjorde store nasjonale utbygginger og la grunnlaget for den moderne industristaten.

5.3 Finansialisering og globalisering: kapitalens frikobling

Fra 1970-tallet ble kapitalens dynamikk i økende grad styrt av finansmarkedene. Selskaper ble vurdert etter aksjonærverdi snarere enn produksjonskapasitet, og aksjemarkedet ble en sentral arena for kapitalakkumulasjon. Denne «finansialiseringen» bidro til global mobilitet: kapital kunne raskt flyttes dit avkastningen var høyest, uavhengig av nasjonale grenser. Resultatet var en sterk konsentrasjon av kapital hos multinasjonale selskaper og institusjonelle investorer, og en svekkelse av statenes økonomiske kontroll.

I Norge fulgte utviklingen et lignende mønster.

Liberaliseringen av kredittmarkedene på 1980-tallet førte til økt gjeldsvekst og finanskriser. Samtidig ble kapitalen mer internasjonalsert, særlig gjennom oppbyggingen av Statens pensjonsfond utland (Oljefondet) – et av verdens største statlige investeringsfond. Fondet representerer en unik form for statlig kapitalakkumulasjon, der oljeinntekter omdannes til global finanskapital. Dette gir Norge økonomisk handlefrihet, men gjør samtidig landet avhengig av internasjonale markedsbevegelser.

Finansialiseringen påvirket også husholdningene; boligmarkedet ble en arena for privat kapitalakkumulasjon, og høye eiendomspriser har bidratt til økende ulikhet mellom eiere og leietakere.

5.4 Kunnskapsøkonomi og immateriell kapital

Finansialisering betyr at finanssektoren, finansielle aktører og finansielle logikker får en stadig større rolle i økonomien og i selskapers virksomhet.

Mer konkret kan det forklares slik:

- Tradisjonell kapitalisme var i stor grad basert på produksjon av varer og tjenester – altså at bedrifter tjente penger ved å produsere og selge.
- Finansialisering innebærer at bedrifters og samfunnsøkonomiens vekst og profitt i økende grad hentes fra finansmarkedene – gjennom aksjekurser, lån, derivater, eiendomsinvesteringer og spekulasjon.

Noen kjennetegn:

- Bedrifter vurderes mer på aksjonærverdier (hvor mye de kan levere i avkastning til aksjonærer) enn på produksjonskapasitet eller arbeidsplasser.
- Gjeld og kreditt spiller en større rolle både for husholdninger (boliglån, forbrukslån) og for selskaper (lånefinansiering, oppkjøp).
- Finansielle produkter (derivater, opsjoner, hedgefond) blir viktige kilder til fortjeneste.
- Store finansinstitusjoner (som BlackRock, Vanguard, Goldman Sachs m.fl.) får en dominerende innflytelse i økonomien.

Økonomer har pekt på at finansialisering ofte fører til at kapital trekkes bort fra langsiktige investeringer i realøkonomien (produksjon, forskning, arbeidsplasser) og i stedet kanaliseres inn i kortsiktig spekulasjon og utbytte til eiere.

I dag er kapitalens hovedkilder i økende grad immaterielle: data, programvare, algoritmer, patenter, merkevarer og digitale plattformer. Selskaper som Google, Apple, Microsoft og Amazon har skapt enorme verdier gjennom kontroll over informasjon, brukeratferd og nettverkseffekter. Kapitalen er ikke lenger bundet til fysiske eiendeler, men til intellektuell eiendom og teknologiske monopoler.

Denne utviklingen har endret markedsdynamikken. Skala- og nettverkseffekter skaper «winner takes all»-markeder, der enkelte aktører får global dominans. Data fungerer som en ny form for kapital, men er vanskelig å verdsette i tradisjonelle regnskaper. I tillegg har eierskapet blitt mer konsentrert: store investeringsforvaltere som BlackRock, Vanguard og State Street kontrollerer betydelige andeler av verdens største selskaper. Dermed samles både økonomisk og politisk makt på få hender.

I Norge spiller immateriell kapital en økende rolle, særlig innen teknologi, energi og maritim sektor. Selskaper som Visma og Kahoot! viser hvordan verdier skapes gjennom programvare, databaser og digitale plattformer. Samtidig har kunnskapsintensive næringer gjort kapital mer avhengig av kompetanse enn naturressurser – et trekk som endrer arbeidsmarkedets og investerings natur.

5.5 Kapitalakkumulasjonens betydning for markedet

Kapitalakkumulasjon påvirker markedene på flere nivåer og utgjør et grunnleggende trekk ved den moderne økonomien. Når kapitalen samles hos et stadig mindre antall aktører, fører dette til en konsentrasjon av eierskap som reduserer konkurransen og gir økt markedsrett til store selskaper. Dette utfordrer idealet om frie markeder og skaper tendenser til oligopol og monopol, særlig innen teknologisektoren der enkelte globale selskaper har oppnådd en nærmest dominerende posisjon. Samtidig er kapitalen i dag mer mobil enn noen gang. Den kan raskt flyttes mellom land og sektorer, noe som bidrar til en global økonomi preget av høy dynamikk, men også økt sårbarhet. Denne mobiliteten gjør markedene mer utsatt for spekulasjon og finansielle kriser, ettersom kapital ofte søker kortsiktige gevinster fremfor stabile, produktive investeringer.

Akkumulasjon av kapital har likevel også en produktiv side. Den gjør det mulig å finansiere store og langsiktige prosjekter, som industriutbygging, infrastruktur og utvikling av grønn teknologi. Samtidig ligger det en innebygd spenning i systemet: kapitalen som skulle fremme langsiktig verdiskaping, kan i praksis bli styrt mot rask profitt og finansiell spekulasjon.

Et annet viktig aspekt ved kapitalakkumulasjonen er dens konsekvenser for ulikhet og maktfordeling. Når store formuer samles hos en økonomisk elite, påvirkes både samfunnsstrukturer og politiske beslutningsprosesser. Økonomen Thomas Piketty har påpekt at kapitalens avkastning over tid ofte vokser

raskere enn den samlede inntekten i samfunnet. Resultatet er at de økonomiske forskjellene øker, og at kapitalens eiere får en stadig større innflytelse over både økonomi og politikk.

I Norge har kapitalakkumulasjonen fått en noe særpreget form. Gjennom statlig eierskap, skattepolitikk og regulering kanaliseres store deler av kapitalen inn i offentlige fond og institusjoner, som Oljefondet og Statens pensjonsfond. Dette bidrar til å dempe ulikhetene og stabilisere økonomien. Historikeren Francis Sejersted beskriver dette som et uttrykk for «demokratisk kapitalisme» – et system der kapitalens krefter balanseres av sosialdemokratiske institusjoner og en aktiv stat. På denne måten har Norge, i større grad enn mange andre land, klart å forene kapitalistisk verdiskaping med sosial utjevning og politisk stabilitet.

5.6 Kritiske perspektiver og fremtidige utfordringer

Kritiske perspektiver på kapitalakkumulasjonens rolle i den norske økonomien har i økende grad blitt fremhevet de siste årene, ikke minst gjennom analyser som Martin Bech Holtes. Holte retter en skarp kritikk mot hvordan Norges enorme kapitalbeholdning – særlig gjennom Statens pensjonsfond utland (Oljefondet) – kan føre til en strukturell ubalanse i økonomien. Han beskriver dette i boken *«Landet som ble for rikt: Hvordan Norge endte i Oljefondets felle»* (2025) som en «kapitalfelle»: en situasjon der landets velstand i stadig større grad bæres av finansiell avkastning, snarere enn produktiv virksomhet og innovasjon.

Ifølge Bech Holte ligger faren i at avkastningen fra kapitalfondet blir en erstatning for reell verdiskaping. Når staten og samfunnet får store og stabile inntekter fra finansmarkedene, svekkes incentivene til å skape nye næringer og til å investere i produktiv virksomhet. Dette kan på sikt føre til lavere produktivitetsvekst, mindre innovasjon og en form for økonomisk stagnasjon. I stedet for å stimulere til entreprenørskap og teknologisk utvikling, risikerer Norge å bli et rentier-samfunn – et samfunn som lever av kapitalinntekter snarere enn arbeid og produksjon.

Holte peker også på de politiske og kulturelle konsekvensene av en slik utvikling. Når staten forvalter enorme kapitalmengder på vegne av befolkningen, kan det skapes en falsk trygghet: Velferden og samfunnets stabilitet synes garantert av fondets størrelse, snarere enn av økonomisk dynamikk og omstillingsevne. Denne tryggheten kan gjøre både politikere og næringsliv mer risikovillige på papiret, men i praksis mer forsiktige og byråkratiske. Kapitalen forvaltes med mål om sikker avkastning, ikke med tanke på transformasjon eller fornyelse.

Samtidig anerkjenner Holte at kapitalakkumuleringen har vært en enorm fordel for Norge. Den har gitt finansielt handlingsrom til å utvikle velferdsstaten, bygget ut infrastruktur og støttet den grønne omstillingen. Problemet, slik han ser det, ligger ikke i kapitalens eksistens, men i dens bruk og forvaltningslogikk.

Holtes «oppskrift» for å unngå kapitalfellen bygger på tre hovedgrep. For det første må en større del av kapitalen kanaliseres mot produktive investeringer i realøkonomien – særlig innenfor forskning, teknologi og industriell innovasjon. For det andre må staten og næringslivet sammen utvikle nye mekanismer som fremmer risikovillig kapital, slik at ikke alt kapitaloverskudd bindes i finansielle porteføljer uten direkte samfunnseffekt. For det tredje må Norge revitalisere sitt forhold til arbeid, verdiskaping og produktivitet: det må skapes en kultur der økonomisk bærekraft ikke bare måles i finansiell avkastning, men i samfunnsmessig innovasjon, kompetansebygging og teknologisk utvikling.

I et bredere perspektiv peker Holtes kritikk på et grunnleggende dilemma i moderne kapitalistiske samfunn: hvordan man kan bevare fordelene ved kapitalakkumulering uten at kapitalen blir et mål i seg selv. For Norge innebærer dette et behov for å finne en ny balanse mellom statlig kapitalforvaltning og dynamisk næringsutvikling – mellom trygghet og risiko, forvaltning og innovasjon. Fremtidens utfordring blir dermed å sikre at kapitalen forblir et middel til samfunnsutvikling, ikke et hinder for den.

Selv om Martin Bech Holtes analyser har fått stor oppmerksomhet og ros for å sette søkelys på Norges økonomiske struktur, har hans bok også møtt betydelig kritikk. Flere økonomer og samfunnsdebattanter har ment at Holte overdriver faren for at Norge skal «fanges» i en kapitalfelle. Kritikerne peker på at avkastningen fra Oljefondet nettopp har vært en forutsetning for den økonomiske stabiliteten som gjør det mulig å satse på forskning, grønn teknologi og omstilling – det Holte selv etterlyser mer av. Et hovedpoeng i kritikken er at Holte undervurderer dynamikken i den norske modellen, der kapitalforvaltningen ikke står alene, men er del av et bredt institusjonelt rammeverk preget av høy tillit, aktiv statlig styring og sterke arbeidslivsorganisasjoner. Økonomer som Kalle Moene og Hilde C. Bjørnland har påpekt at denne kombinasjonen nettopp har bidratt til å dempe de negative effektene av kapitalakkumulering som man ser i andre land. Mens Holte advarer mot at fondet gjør oss «late», hevder de at det snarere gir Norge handlefrihet til å satse på fremtidige næringer uten å måtte ofre sosial trygghet eller økonomisk stabilitet.

Andre kritikere mener Holtes analyse bærer preg av et idealistisk syn på «produktiv kapital» – som om investeringer i finansmarkeder nødvendigvis er uproduktive. De viser til at avkastningen fra fondet allerede indirekte støtter produktive formål gjennom statsbudsjettet, og at skillet mellom «finansiell» og «realøkonomisk» kapital i praksis er mer flytende enn Holte legger til grunn.

Samtidig har enkelte kommentatorer pekt på at Holtes «oppskrift» – å bruke mer av kapitalen til risikofylte investeringer i innovasjon og teknologi – kan undergrave fondets grunnleggende prinsipp om langsiktig, forsiktig forvaltning. Kritikerne frykter at en slik dreining kan sette både velferd og finanspolitisk stabilitet i fare, særlig dersom investeringene ikke gir forventet avkastning.

Likevel har Holtes bok hatt en viktig funksjon i den offentlige debatten. Den tvinger fram spørsmål om hva Norge egentlig skal med all sin kapital, og hvordan rikdommen kan forvaltes på en måte som styrker fremtidens verdiskaping. Selv de som er uenige med hans diagnose, anerkjenner at han setter fingeren på et reelt paradoks: et land med enorm økonomisk formue kan likevel stå i fare for stagnasjon dersom kapitalen ikke brukes til å skape noe nytt.

Holtes prosjekt kan derfor leses som et forsøk på å gjenreise en økonomisk og politisk bevissthet om kapitalens rolle – ikke bare som en buffer mot risiko, men som et verktøy for utvikling. Selv om kritikken av hans analyser er både saklig og tungtveiende, bidrar boken til å holde liv i en nødvendig diskusjon om hvorvidt Norge risikerer å bli for avhengig av finansielle inntekter – og for lite av menneskelig og teknologisk innovasjon.

5.7 Konklusjon

Kapitalakkumulasjonens historie viser hvordan kapitalens former og markedets logikk stadig forandrer hverandre. Fra fabrikkøkonomiens materielle kapital, via finansmarkedets globalisering, til dagens immaterielle verdiskaping, har akkumuleringen både drevet frem vekst og skapt konsentrasjon av makt. For markedene betyr dette at kapitalen blir mer mobil, men også mer sentralisert.

I Norge balanseres disse kreftene av en sterk stat og et sosialdemokratisk rammeverk, men utfordringen fremover blir å sikre at kapitalen ikke bare samles – men også brukes produktivt, rettferdig og bærekraftig.

6 Aksjeselskapet som kapitalismens maskineri

6.1 Generelt

Aksjeselskapet er den sentrale institusjonen i moderne kapitalisme. Gjennom prinsippene om eget rettssubjekt, begrenset ansvar og fri omsettelighet av aksjer muliggjør selskapsformen en kapitalakkumulasjon og risikospredning som har gjort storskala næringsvirksomhet mulig. Det er den juridiske motoren i kapitalismens maskineri – et system som både skaper og regulerer økonomisk innflytelse.

I angloamerikanske land som USA og Storbritannia har aksjeretten utviklet seg med vekt på markedseffektivitet og aksjonærinteresser. I de nordiske landene har den vokst frem i samspill med statlige og arbeidslivsbaserte tradisjoner – et uttrykk for Sejersteds «demokratiske kapitalisme», der økonomisk virksomhet underlegges sosiale og samfunnsmessige hensyn.

Kapittelet belyser hvordan aksjeselskapet både muliggjør og begrenser kapitalens innflytelse begynner Aksjeselskapet fremstår slik som mer enn en juridisk form: det er en sosial og økonomisk institusjon som gjør kapitalismens dynamikk mulig, men som også setter rammene for dens legitimitet og utvikling.

6.2 Risikobegrensing og risikospredning

Aksjeselskapet muliggjør innhenting av kapital fra mange investorer ved at hver bare risikerer sin innskutte kapital. Dette reduserer risiko, øker kapitalens mobilitet og stimulerer investering og innovasjon – grunnleggende elementer i den kapitalistiske økonomiens virkemåte.

6.3 Eiendomsrett og makt

Aksjen institusjonaliserer eiendomsretten til kapital og gir både økonomiske og organisatoriske rettigheter. Fra et marxistisk perspektiv reproducerer aksjeretten kapitalens dominans ved å gi eierne varig kontroll over produksjonsmidlene, mens arbeidstakerne forblir uten eierskap. Retten fremstår da som en stabiliserende struktur for kapitalens makt.

Fra et liberalt-økonomisk perspektiv ses aksjeselskapet som en mekanisme for verdiskaping og risikospredning. Eiendomsrettens vern gir investorer trygghet og incitament til å stille kapital til rådighet, og stemmeretten forstås som en legitim forlengelse av eierskapet. Mindretallsvern og lojalitetsplikt sikrer samtidig en viss maktbalanse.

Aksjeretten kan dermed forstås både som et maktinstrument for kapitalen og som et rammeverk for verdiskaping – en struktur som på én gang legitimerer og begrenser kapitalens dominans.

6.4 Skillet mellom eierskap og kontroll

Et særtrekk ved moderne kapitalisme er skillet mellom eiere og ledelse, slik Berle og Means beskrev allerede i 1932. Når eierskapet spres på mange aksjonærer, flyttes den reelle kontrollen til styret og den daglige ledelsen. Aksjeretten fungerer som et system for «corporate governance» som balanserer makt og ansvar mellom eiere, styre, ledelse og andre interessenter.

6.5 Legitimitet og samfunnskontrakt

Kapitalismen hviler på en samfunnsmessig legitimitet for kapitalakkumulasjon og profitt. Aksjeretten har tradisjonelt understøttet dette gjennom vern av eiendomsrett og fokus på aksjonærinteresser. I nyere tid har imidlertid krav om samfunnsansvar, bærekraft og åpenhet utfordret denne modellen.

Den norske Åpenhetsloven av 2021 illustrerer utviklingen: Selskaper pålegges å kartlegge og rapportere risiko for brudd på menneskerettigheter og arbeidsstandarder i verdikjeden. Dette eksemplifiserer en overgang fra snever aksjonærorientering til en bredere samfunnskontrakt, der selskaper må forene lønnsomhet med ansvarlighet og bærekraft.

6.6 Eierskapsstrukturer i ulike land

6.1.1 Angloamerikansk modell (USA, Storbritannia)

Eierskapet i børsnoterte selskaper er spredt, men også og dominert av institusjonelle investorer pensjonsfond og investeringsselskaper som BlackRock og Vanguard. Disse utøver betydelig innflytelse gjennom aksjonæraktivisme, særlig i spørsmål om styring og bærekraft.

6.1.2 Kontinentaleuropeisk modell (Frankrike, Tyskland)

Eierskapet er mer konsentrert med enkelte aktører med større innflytelse. I Frankrike spiller staten og industrielle familier en sentral rolle, mens Tyskland preges av såkalt «Rhein-kapitalisme» med tette bånd mellom banker, industri og familieeiere. Dette gir langsiktighet, og mindre markedspress enn i USA og Storbritannia.

6.1.3 Skandinavisk modell (Norge, Sverige, Danmark)

Norge preges av stort statlig eierskap i større selskaper som DNB, Equinor og Telenor. I Sverige har familier som Wallenberg kontroll i flere større selskaper gjennom holdingselskaper. Danmark utmerker seg med stiftelsesmodellen, der selskaper som Novo Nordisk og Carlsberg kontrolleres av industrielle stiftelser med formål om langsiktig stabilitet.

6.7 Store og små selskaper

Store børsnoterte selskaper preges altså av ulike eierstrukturer – spredt eierskap i USA og Storbritannia, konsentrert i Frankrike og Tyskland, og blandet i Skandinavia. I små selskaper er eierskapet derimot

nesten alltid konsentrert hos gründere, familier eller lokale investorer. Institusjonelle aktører viser liten interesse for slike selskaper på grunn av lav likviditet og høy risiko.

6.8 Fordeler og ulemper ved ulike eierskapsstrukturer

Spredt eierskap gir likviditet, profesjonell kapitalforvaltning og bred risikospredning, men kan føre til kortsiktighet og svakt eierengasjement. Konsentrert eierskap gir sterk kontroll og langsiktig styring, men kan medføre maktkonsentrasjon og svakere minoritetsvern. Valg av modell avspeiler derfor ulike prioriteringer mellom effektivitet, stabilitet og demokratisk kontroll.

6.9 Oppsummering

Aksjeselskapet er kapitalismens sentrale maskineri – et juridisk rammeverk som muliggjør kapitalmobilisering, men reproducerer også maktstrukturer. De ulike eierskapsmodellene viser hvordan nasjonale tradisjoner påvirker balansen mellom kapital, stat og samfunn: USA og Storbritannia representerer den åpne, markedsbaserte modellen; Frankrike og Tyskland den korporative og familieorienterte; mens Skandinavia kombinerer statlig eierskap, familiebedrifter og stiftelser. På tvers av modellene ligger et felles krav: at selskapets legitimitet må bygge på både lønnsomhet og samfunnsansvar.

7 Samspillet mellom kapitalisme og velferd: Den nordiske modellen som økonomisk og sosial balanse

7.1 Innledning

Den klassiske kapitalismen, slik den vokste fram på 1800-tallet, var i utgangspunktet en økonomisk orden uten velferdsmessige ambisjoner. Den bygget på prinsippet om fri konkurranse, individuell nytte og markedets selvregulerende krefter, og forutsatte at samfunnets beste ville oppstå som et resultat av den enkeltes egeninteresse. Sosiale konsekvenser som fattigdom, arbeidsløshet og usikkerhet ble betraktet som nødvendige biprodukter av økonomisk dynamikk, ikke som statens ansvar å løse.

I løpet av det 20. århundret vokste imidlertid erkjennelsen av at et rent markedsbasert system skaper sosiale spenninger og politisk ustabilitet. Dette åpnet for en ny forståelse av forholdet mellom kapitalisme og velferd; ikke som et motsetningsforhold, men som et nødvendig samspill. I den nordiske tradisjonen ble velferdsstaten utviklet som et institusjonelt svar på kapitalismens sosiale utfordringer – et system som både modererer og muliggjør markedsøkonomien.

Francis Sejersted beskrev dette treffende som et «gjensidig avhengighetsforhold»: Kapitalismen skaper ressursene, mens velferdsstaten gir systemet legitimitet, sosial stabilitet og politisk forankring.

Utviklingen av den norske velferdsstaten må derfor forstås som et gradvis prosjekt innenfor rammen av en kapitalistisk økonomi, der både marked og stat har virket sammen i et dynamisk spenningsforhold.

7.2 Fra Bismarck til Venstrestaten

De første sosiale reformene på slutten av 1800-tallet var sterkt inspirert av Otto von Bismarcks ordninger i Tyskland. Bismarck innførte statlige forsikringsordninger for arbeidere som en del av et politisk kompromiss; å dempe klassemotsetninger og styrke statens legitimitet i møte med en voksende arbeiderbevegelse. Den samme tanken ble adoptert i Norge gjennom lover som ulykkesforsikringen for arbeidere av 1894, som la grunnlaget for et sosialt ansvar hos staten innenfor et kapitalistisk system.

Gjennom første halvdel av 1900-tallet vokste det fram et behov for bredere velferdsordninger i takt med industrialisering og urbanisering. Arbeiderbevegelsen, fagforeningene og kooperative bevegelser presset fram krav om trygghet, representasjon og rettigheter, mens borgerlige partier søkte stabilitet og sosial fred i en tid preget av økonomisk og politisk uro.

7.3 Mellomkrigstiden – kapitalismens krise og statens rolle

På 1900-tallet ble det innført flere forsikringsordninger, men de var fragmenterte og klassesdelte. Den organiserte arbeiderklassen sikret rettigheter, mens mange sto utenfor. Mellomkrigstiden forsterket behovet for en mer helhetlig politikk. Økonomiske kriser og arbeidsledighet svekket kapitalismens legitimitet. Kriseforliket i 1935 mellom Arbeiderpartiet og Bondepartiet markerte et vendepunkt: staten tok aktivt ansvar for sysselsetting og sosialpolitikk. Velferdspolitikken ble dermed et instrument for økonomisk stabilitet og sosial fred. Alderstrygden av 1936 la grunnlaget for en universell tilnærming til sosialpolitikken.

7.4 Etterkrigstiden og det sosialdemokratiske kompromisset

Etter 1945 ble velferdsstaten bygget ut i tråd med Beveridge-modellens prinsipper om universelle rettigheter. Arbeiderpartiet etablerte et kompromiss mellom markedsøkonomi og statlig omfordeling.

Reformene omfattet barnetrygd (1946), alderstrygd (1957) og utvidede helsetjenester. Dette representerte en form for «demokratisk kapitalisme», der staten sikret arbeid, trygghet og forbruk etter prinsippet om sosial likhet – uten å avskaffe kapitalismen.

7.5 Folketrygden av 1967 – kulminasjonen

Folketrygden samlet tidligere særordninger i ett universelt system som dekket sykdom, uførhet, arbeidsledighet og alderdom. Den uttrykte et institusjonalisert kompromiss: kapitalismen skapte veksten, staten fordelte tryggheten. Dermed ble kapitalismens risikoer i større grad gjort til et kollektivt ansvar for befolkningen.

7.6 Etter 1970 – kapitalismens omforming og nytt press

Fra 1970-tallet endret kapitalismen karakter. Globalisering, finansialisering og teknologisk omstilling reduserte nasjonalstatens kontroll over økonomien. Oljens inntog på 1970-tallet ga likevel staten et nytt handlingsrom. Gjennom statlig eierskap og kontroll over ressursinntektene kunne man videreutvikle velferdsstaten som følge av mer ressurser inn i økonomien uten å bryte med markedsekonomiens grunnprinsipper.

7.7 Fra 1980 tallet – også offentlig virksomhet ble påvirket av nye krav til effektivitet

Fra 1980-tallet og framover ble velferdsstaten utfordret av internasjonalisering, teknologisk endring og økende krav til effektivitet. Dette førte til reformer inspirert av New Public Management (NPM) – en styringsfilosofi som søker å innføre markedsprinsipper i offentlig sektor. NPM legger vekt på konkurranse, resultatmåling og effektiv ressursbruk, og hadde som mål å gjøre offentlig forvaltning mer «kundeorientert» og kostnadseffektiv. Reformene ble i stor grad

Beveridge-modellen betegner en velferdsmodell der staten har hovedansvaret for å sikre befolkningen grunnleggende sosiale rettigheter som helse, utdanning, trygd og sosial sikkerhet. Modellen bygger på prinsippene om universelle ytelser, skattefinansiering og sosial likhet – og har hatt stor betydning for utviklingen av den norske velferdsstaten etter andre verdenskrig. Modellen har sitt opphav i Storbritannia, der økonomen **William Beveridge** i 1942 la fram en rapport som foreslo et helhetlig sosialt sikkerhetssystem for å bekjempe «de fem sosiale onder»: fattigdom, sykdom, uvitenhet, nød og arbeidsledighet. Etter krigen ble ideene hans omsatt i praksis gjennom oppbyggingen av den britiske National Health Service (NHS) og universelle trygdeordninger.

I Norge ble mange av de samme prinsippene lagt til grunn for velferdsreformene som fulgte i tiårene etter 1945. Staten tok et helhetlig ansvar for borgernes sosiale trygghet, og velferdsordningene ble universelle snarere enn behovsprøvde. I stedet for at hver borger skulle forsikre seg selv, skulle hele befolkningen være dekket av offentlige ordninger – finansiert gjennom skatt og organisert gjennom offentlige institusjoner.

Et sentralt trekk ved den norske versjonen av Beveridge-modellen er at den ble utviklet i samspill med den sosialdemokratiske styringstradisjonen etter annen verdenskrig. Velferdsstaten skulle ikke bare gi trygghet, men også legge til rette for deltakelse i arbeid og samfunn. Dermed fikk modellen en særegen nordisk karakter: en universell og inkluderende velferdsstat kombinert med et aktivt Beveridgearbeidsmarked og trepartssamarbeid mellom stat, arbeidsgivere og arbeidstakere.

Beveridge-modellen betegnes gjerne i motsetning til den såkalte Bismarck-modellen, der tjenester er basert på forsikringsordninger.

innført som svar på økende offentlige utgifter og et politisk ønske om å modernisere forvaltningen i tråd med global økonomisk liberalisering.

Samtidig ble reformene møtt med kritikk for å svekke den kollektive logikken som velferdsstaten bygger på, ved å vektlegge økonomisk målstyring på bekostning av faglig tillit og sosialt ansvar. Likevel ble ikke den nordiske modellen forlatt. NPM-reformene representerte snarere et forsøk på å tilpasse velferdsstaten til en mer konkurranseutsatt kapitalisme, samtidig som de grunnleggende prinsippene om universalisme, solidaritet og statlig ansvar ble videreført.

7.8 Samspillet mellom kapitalisme og velferd: Den nordiske modellen som økonomisk og sosial balanse

Forholdet mellom kapitalisme og velferdsstat har lenge stått sentralt i debatten om hvordan moderne samfunn kombinerer økonomisk vekst med sosial rettferdighet. I den nordiske tradisjonen forstås dette ikke som et motsetningsforhold, men som et dynamisk samspill. Francis Sejersted beskrev det treffende som et «gjensidig avhengighetsforhold»: Kapitalismen skaper ressursene, mens velferdsstaten gir systemet legitimitet, sosial stabilitet og politisk forankring. Karl Polanyi formulerte et lignende poeng da han hevdet at markedsøkonomien alltid fremkaller sosiale motreaksjoner – reguleringer og institusjoner som beskytter samfunnet mot markedets mest destruktive krefter.

Historien viser at det finnes ulike måter å organisere forholdet mellom økonomi og velferd på. De sosialistiske planøkonomiene søkte universell velferd gjennom statlig eierskap og sentral planlegging, mens enkelte oljestater har finansiert omfattende velferd gjennom ressursrente snarere enn markedsøkonomi. Likevel har slike systemer ofte vært preget av lav innovasjon, ineffektiv ressursbruk og politisk sårbarhet, noe som har svekket både den økonomiske og sosiale bærekraften.

I Norge og de øvrige nordiske landene har man i stedet utviklet en blandingsøkonomi der markedets effektivitet kombineres med statens omfordelende og regulerende rolle. Velferdsstaten fungerer her ikke som et tillegg til økonomien, men som en integrert del av den økonomiske modellen. Offentlige investeringer i helse, utdanning, forskning og sosial trygghet ses ikke bare som sosiale utgifter, men som økonomiske investeringer – forutsetninger for produktivitet, innovasjon og langsiktig verdiskaping.

Dette synet har fått fornyet aktualitet gjennom Mariana Mazzucatos teori om den entreprenørielle staten. Mazzucato utfordrer den tradisjonelle forestillingen om staten som en passiv tilrettelegger og hevder i stedet at staten selv er en verdiskapende aktør. Hun viser gjennom en rekke eksempler – fra IT-revolusjonen til bioteknologi og grønn omstilling – hvordan store teknologiske gjennombrudd ofte

springer ut av offentlige investeringer med høy risiko. Uten statlige forskningsprogrammer, langsiktig kapital og målrettede innovasjonsstrategier ville mange av de mest dynamiske sektorene i moderne kapitalisme aldri ha oppstått.

I denne forstand fungerer staten som en markedsutvikler, ikke bare som en markedsretter. Offentlige investeringer skaper nye næringer, teknologiske plattformer og kunnskapsmiljøer som senere danner grunnlag for privat verdiskaping. Dette perspektivet gir velferdsstaten en dobbel rolle: den reduserer sosiale ulikheter og fremmer økonomisk dynamikk. I stedet for å være en utgiftspost, blir den en strategisk stimulans for markedet – en kilde til innovasjon, arbeidsdeltakelse og sosial tillit.

Sosiologen Gøsta Esping-Andersen har beskrevet den nordiske modellen som et system med høy grad av *dekommodifisering* – der individet ikke er fullstendig prisgitt markedet – men uten at kapitalismen oppheves som økonomisk drivkraft. Sammen med Mazzucatos perspektiv kan den nordiske modellen forstås som et system der marked og stat er gjensidig produktive krefter. Markedet skaper dynamikk, mens staten sørger for de institusjonelle og sosiale rammene som gjør denne dynamikken bærekraftig.

Samtidig er graden av velferd og omfanget av statens rolle alltid betinget av landets økonomiske styrke. En høy verdiskaping gjør det mulig å finansiere brede, universelle ordninger, mens lavere økonomisk vekst eller fallende skatteinntekter ofte fører til press for innstramminger og effektivisering. Velferdsstatens bærekraft er derfor nært knyttet til nasjonens evne til å opprettholde et produktivt og konkurransedyktig næringsliv.

Men det er også et politisk spørsmål. Hvor omfattende velferden skal være, hvilke grupper som skal prioriteres, og hvordan ressursene skal fordeles, er alltid gjenstand for ideologisk strid og politisk forhandling. En blandingsøkonomi kan fungere mer eller mindre effektivt avhengig av hvilke politiske beslutninger som tas, og hvor klokt balansen mellom offentlig og privat sektor forvaltes. På samme måte vil effektiviteten i velferdsordningene avhenge av hvordan staten organiserer og leverer tjenestene, og om de klarer å kombinere universalisme med innovasjon og fleksibilitet.

Den nordiske blandingsøkonomien representerer dermed en særegen balanse mellom effektivitet og solidaritet. Velferdsstaten fungerer både som et vern mot markedets sosiale kostnader og som en økonomisk motor som styrker kapitalismen innenfra. Men hvor vellykket denne balansen blir, avhenger til syvende og sist av politisk vilje, økonomisk handlingsrom og samfunnets evne til å opprettholde tillit mellom stat, marked og borgere.

I denne forstand er den nordiske modellen av kapitalisme ikke bare en konsekvens av velferden, men også en betingelse for dens fornyelse og overlevelse i moderne samfunn.

7.9 Fremtidens utfordringer for velferdsstaten i et kapitalistisk system

7.9.1 Innledning

Den nordiske velferdsstaten har vært et av de mest vellykkede forsøkene på å forene kapitalistisk verdiskaping med sosial rettferdighet. Modellen har hvilt på et tett samspill mellom stat, marked og sivilsamfunn, og på et grunnleggende kompromiss mellom arbeid og kapital. Som Sejersted beskrev det, har *den demokratiske kapitalismen* i Norge og Norden vært kjennetegnet av en aktiv stat, sterke organisasjoner og en høy grad av tillit – institusjonelle forutsetninger som har gjort det mulig å fordele gevinster av vekst uten å undergrave markedsøkonomiens effektivitet.

Men denne balansen er ikke gitt én gang for alle. I dag utfordres velferdsstatens bærekraft av strukturelle endringer som rokker ved både de økonomiske og politiske grunnpilarene i modellen. Tre utviklingstrekk peker seg ut: økende ulikhet, demografisk ubalanse og klimakrisen. Samlet sett stiller de spørsmål ved hvorvidt det nordiske kompromisset mellom kapital og velferd kan opprettholdes i en tid preget av global kapitalmobilitet, aldrende befolkning og økologiske grenser.

7.9.2 Økende ulikhet

Globaliseringen og kapitalens økende mobilitet har ført til sterkere konsentrasjon av formue og økonomisk makt, også i land som tradisjonelt har hatt små forskjeller. Piketty (2014) viser at avkastningen på kapital (r) historisk sett har vokst raskere enn den generelle økonomiske veksten (g), noe som systematisk skaper strukturell ulikhet. Stiglitz (2012) påpeker at dette ikke bare handler om økonomiske forskjeller, men om politisk makt og demokratisk balanse: Når kapitalen får forrang, svekkes evnen til kollektiv styring.

I Norge har historikere som Einar Lie vist hvordan samspillet mellom stat og kapital – «hand i hand» – lenge sikret en viss fordeling gjennom aktiv næringspolitikk, progressiv beskatning og brede trepartssamarbeid. Etter finansialiseringen og globaliseringen av økonomien på 1990-tallet har imidlertid denne modellen stått under press. Den norske velferdsstaten er fortsatt robust, men sårbar for de samme kreftene som skaper ulikhet internasjonalt – skatteplanlegging, digitalisering av kapital og et voksende formuesgap. Dermed blir spørsmålet ikke bare hvordan ulikhet kan reduseres, men hvordan staten kan opprettholde legitimitet og finansielt handlingsrom i møte med et globalt marked som i økende grad overskrider nasjonale rammer.

7.9.3 Demografisk ubalanse

Eldrebølgen representerer en annen strukturell utfordring. Ifølge Esping-Andersen (1990, 1999) avhenger velferdsstatens bærekraft av evnen til å balansere økonomisk effektivitet med sosial beskyttelse – et forhold som blir stadig vanskeligere i aldrende samfunn. I Norge har Gudmund Hernes (1975) pekt på at moderne velferdsstater bygger på et komplekst nettverk av gjensidige forpliktelser mellom generasjoner og samfunnsgrupper. Når aldersstrukturen endres, må også disse forpliktelsene forhandles på nytt.

Kapitalistisk vekst alene kan ikke løse dette. Produktivitetsøkninger kan bidra, men nøkkelen ligger i hvordan verdiskapningen fordeles og investeres. Esping-Andersen (1999) fremhever betydningen av den «sosiale investeringsstaten» – et prinsipp som Norge i stor grad har fulgt gjennom satsing på utdanning, arbeidsinkludering og familiepolitikk. Likevel står Norge foran et veiskille: oljeinntektene som har finansiert velferdsveksten, vil gradvis avta, og Oljefondets avkastning kan ikke kompensere for en strukturell skjevhet i forsørgerbyrden. Hernes' (1975) klassiske analyse av «makt og avmakt» er fortsatt relevant – fordi spørsmålet om hvem som skal bære byrdene i et aldrende samfunn, til syvende og sist er et spørsmål om politisk makt og sosial kontrakt.

7.9.4 Klimakrisen

Klimakrisen utfordrer kapitalismens grunnleggende vekstlogikk og stiller den norske modellen overfor en særlig dobbel utfordring: som oljeproduserende velferdsstat må Norge både omstille seg og opprettholde finansieringen av velferdsordningene. Stiglitz (2019) argumenterer for at markedet alene ikke kan håndtere slike kollektive problemer, og at staten må ta en aktiv rolle i å styre investeringer og innovasjon mot bærekraftige løsninger. I nyere arbeider (Stiglitz, Barrett & Kaufman, 2023) understrekes behovet for å integrere miljøhensyn i sosialpolitikken – slik at grønn omstilling ikke øker ulikhet, men blir en drivkraft for ny sosial inkludering.

Dette perspektivet deles av flere norske samfunnsforskere. Sejersted (1993) beskrev allerede på 1990-tallet hvordan kapitalismen måtte fornyes for å bevare sitt demokratiske fundament. I dag gjelder dette ikke bare sosialt, men også økologisk. Lie (2006) og Ryggvik (2009) har vist hvordan den norske statens rolle i petroleumsøkonomien har vært avgjørende for å forene nasjonal kontroll med global integrasjon. Skal dette videreføres i det grønne skiftet, må staten – i tråd med Ocampo og Stiglitz (2018) – utvikle seg fra en *kompensasjonsstat* til en *transformasjonsstat*, som aktivt styrer kapitalstrømmer og teknologisk utvikling mot et lavutslippssamfunn.

7.9.5 Oppsummering

De tre utviklingstrekkene – ulikhet, demografi og klima – danner til sammen et bilde av en velferdsstat i omstilling. Som Sejersted (1993) formulerte det, ligger den nordiske modellens styrke i dens evne til kontinuerlig forhandling mellom økonomisk rasjonalitet og sosial rettferdighet. Men forhandlingene må nå føres på nye premisser: under global kapitalmobilitet, økologiske begrensninger og demografiske forskyvninger.

Fremtidens velferdsstat må derfor ikke forstås som et forsvar av status quo, men som et *prosjekt for samfunnsmessig fornyelse*. Den må kombinere Pikettys og Stiglitz' krav om rettferdig fordeling med Esping-Andersens sosiale investeringslogikk – og samtidig svare på klimakrisens krav om langsiktig bærekraft. Den norske erfaringen viser at en aktiv, tillitsbasert og omstillingsdyktig stat kan forene disse hensynene. Spørsmålet er om den politiske viljen og institusjonelle kapasiteten fortsatt er sterk nok til å gjøre det i møte med de globale kreftene som former kapitalismens neste fase.

8 Kapitalisme i et internasjonalt perspektiv

8.1 Innledning

Kapitalisme som økonomisk system preges av både global integrasjon og nasjonal tilpasning. I en stadig mer sammenvevd verdensøkonomi spiller internasjonale avtaler, som WTO og EU/EØS, en nøkkelrolle i å regulere samhandelen mellom stater og legge rammer for nasjonal politikk. Samtidig viser historiske og samtidige eksempler at nasjonale handelshindre har hatt stor betydning for begrensning av internasjonal handel. Nedenfor knyttes det enkelte bemerkninger til internasjonale avtaler som Norge har inngått for å styrke handelen mellom land. Det vises dessuten til at toll fortsatt brukes som et strategisk virkemiddel – enten for å beskytte innenlandske næringer, fremme politiske mål eller som maktmiddel i internasjonale forhandlinger.

8.2 Internasjonale avtaler som virkemiddel for å styrke internasjonal handel

Internasjonale avtaler som Verdens handelsorganisasjon (WTO) og Den europeiske union (EU) kan i et kapitalistisk perspektiv forstås som institusjonelle rammeverk som søker å redusere usikkerhet, harmonisere regler og fremme forutsigbarhet i handel og investeringer innenfor de stater som er tilsluttet organisasjonene. Fra et markedsliberalt ståsted fungerer slike avtaler som mekanismer for å utvide markeder, redusere handelshindre og muliggjøre fri flyt av varer, tjenester, kapital og arbeidskraft, noe som antas å øke konkurranse og effektivitet, sml Smith, Ricardo og Hayek.

Samtidig har kritiske kapitalismeteorier, inspirert av Marx og senere verdenssystemteoretikere som Wallerstein, pekt på at disse strukturene i praksis ofte fremmer de mest konkurransedyktige økonomiske aktørenes interesser, standardiserer reguleringer til fordel for multinasjonale selskaper og kan innskrenke

nasjonal politisk handlingsfrihet i sosiale eller miljømessige spørsmål. Dette skaper et spenningsforhold mellom global økonomisk integrasjon og nasjonal suverenitet.

Verdens handelsorganisasjon (WTO) ble etablert i 1995 som en videreføring og utvidelse av GATT-avtalen fra 1947. Bakgrunnen var ønsket om å skape et mer stabilt og rettferdig internasjonalt handelssystem etter andre verdenskrig, og å unngå den typen proteksjonisme som hadde bidratt til den økonomiske krisen på 1930-tallet. WTOs hovedformål er å fremme frihandel gjennom reduksjon av toll og andre handelshindringer, å skape forutsigbarhet ved å etablere et felles regelverk, og å tilby et nøytralt system for tvisteløsning mellom medlemsland. I tillegg dekker organisasjonen nå områder som tjenester, immaterielle rettigheter og investeringer. WTO skal også bidra til at utviklingsland får bedre adgang til verdensmarkedene og støtte deres evne til å delta i global handel. Samlet sett er WTOs mål å fremme økonomisk vekst, utvikling og fred gjennom et regelbasert og mer inkluderende handelssystem.

Et annet tema er i hvilken grad medlemsstatene, særlig stormakter som Kina og USA, er villig til å følge WTO reglene.

I en norsk kontekst er tilknytningen til EU gjennom EØS-avtalen sentral, jf. ovenfor. Denne avtalen innebærer at Norge er del av EUs indre marked og dermed bundet av store deler av EUs regelverk, inkludert prinsippene om fri bevegelse av varer, tjenester, kapital og personer. For norsk økonomi har dette ført til omfattende markedsadgang og forutsigbarhet for eksportrettede næringer, særlig olje, gass, fiskeri og maritim sektor. Samtidig har EØS-avtalen vært gjenstand for debatt om nasjonal selvvråderett, ettersom avtalen forplikter Norge til å implementere store deler av EUs regelverk uten å ha formell stemmerett i beslutningsprosessen.

8.3 Internasjonale dilemmaer: Nasjonale stimuli og internasjonal konkurranseeffekt

I en globalisert økonomi kan nasjonale stimuleringstiltak få betydelige ringvirkninger for internasjonal handel og konkurranse. Økonomisk teori, særlig innenfor internasjonal politisk økonomi, har lenge vært opptatt av spenningen mellom nasjonal økonomisk suverenitet og internasjonale forpliktelser. Når stater

gir støtte til innenlandske aktører, kan det skape skjevheter i markedene og bidrar gjerne til handelskonflikter.

Et klassisk eksempel på dette er EU's landbrukspolitikk, der omfattende subsidier har gitt europeiske bønder en fordel på verdensmarkedet, noe som særlig rammer eksporten fra utviklingsland. WTOs Agreement on Subsidies and Countervailing Measures (ASCM) har derfor utviklet et skille mellom tillatte og forbudte subsidier, basert på hvorvidt støtten er eksportrettet eller bundet til importbegrensninger. USAs Inflation Reduction Act gir subsidier til selskaper som etablerer produksjon på amerikansk jord, noe EU på sin side ser på som en trussel mot prinsippet om likebehandling.

EØS-retten inneholder lignende regler. I henhold til EØS-avtalens artikkel 61 er statsstøtte forbudt dersom den kan påvirke konkurransen og samhandelen i EØS-området, med mindre støtten er notifisert og godkjent av ESA. Et aktuelt eksempel i Norge er hybride støtteordninger for grønn skipsfart, som er under vurdering fordi de potensielt favoriserer norske verft i strid med EØS-regelverket.

Stimulerende tiltak berører dermed ikke bare økonomisk teori, men også rettslige normer og institusjonelle mekanismer for internasjonal konfliktløsning. Dette understreker behovet for koordinering, transparens og klare kriterier for hva som er legitim økonomisk politikk i et integrert handelsregime.

Stimulerende tiltak er et kraftfullt og ofte nødvendig virkemiddel i økonomisk styring. De kan bidra til å utløse aktivitet, redusere ledighet og fremme innovasjon – både i krisetider og i strukturelle omstillingsprosesser. Samtidig reiser slike tiltak viktige spørsmål om effektivitet, bærekraft og internasjonal rettferdighet. De utfordrer klassiske grenser mellom marked og stat, og krever både økonomisk innsikt og rettslig presisjon.

I sum er stimulerende tiltak mer enn bare tekniske verktøy – de er uttrykk for økonomiske prioriteringer, ideologiske valg og internasjonale maktbalanser.

8.4 Økonomisk krigføring i internasjonal kapitalisme

8.4.1 Innledning

David Ricardos teori om komparative fortrinn (1817) viste som tidligere nevnt hvordan land kan oppnå gjensidig gevinst ved å spesialisere seg på det som landet relativt sett er best til å produsere, og deretter handle fritt med andre. Denne modellen har i over to hundre år fungert som normativt grunnlag for globaliseringens legitimitet, og den ligger til grunn for institusjoner som Verdens handelsorganisasjon (WTO).

Kapitalismen er preget av konkurranse, men når konkurranse krysser grenser, blir den tett vevd sammen med geopolitikk og statsmakt. Innenfor internasjonal kapitalisme utøver de fleste land likevel en strategisk handelspolitikk som reduserer det internasjonale frie markedet. En mer dramatisk betegnelse på en aktiv handelspolitikk er begrepet «økonomisk krigføring».

Stormakter bruker økonomiske virkemidler ikke bare for å beskytte egne markeder, men også for å svekke rivaler og forme allianser. Dermed brytes Ricardos forutsetninger om åpenhet, og handel transformeres til en arena for lavintensiv konflikt.

8.4.2 Historiske røtter

Økonomisk krigføring er ikke et nytt fenomen. I merkantilismen på 1600–1700-tallet ble handel forstått som et nullsumspill, hvor toll og blokader ble brukt som våpen, og særlig i kampen om koloniale ressurser. Målet var derfor å oppnå handelsoverskudd. Statene brukte bevisst aggressive og proteksjonistiske virkemidler for å styrke seg selv og svekke rivaler. Høye importtoller, eksportsubsidier og statsstøtte til manufakturer var utbredt, slik som i Colberts franske politikk under Ludvig XIV. Navigasjonslover, som Englands Navigation Acts fra 1651, sikret handelsmonopoler for egne skip og ekskluderte konkurrenter, noe som utløste de anglo-nederlandske krigene. Kolonier og handelskompanier ble viktige redskaper i denne økonomiske rivaliseringen: ved å monopolisere sukker, tobakk eller kryddermarkedet kunne man både berike seg selv og svekke fienden. Handelsblokader under krig var et annet våpen, særlig brukt av England mot Frankrike, der målet var å sulte ut motstanderen økonomisk. Slik ble merkantilismen en institusjonalisert form for økonomisk krigføring, der handelspolitikk og militærmakt gikk hånd i hånd, i skarp kontrast til 1800-tallets fremvoksende frihandelsidealer.

Henrik Ibsens *Terje Vigen* (1862) kan forstås i lys av økonomisk krigføring. Storbritannias blokade av Danmark-Norge under Napoleonskrigene, var et klassisk eksempel på å bruke handelshindringer som våpen: ved å stanse kornimporten ble sivilbefolkningen rammet av hungersnød (Danmark-Norge var alliert med Napoleons Frankrike mot blant annet Storbritannia). Terje Vigen ror over til Danmark for å hente korn til sin sultende familie – en livsfarlig handling i møte med den økonomiske krigføringen. Han blir oppdaget av en britisk fregatt, tatt til fange og tilbringer flere år i engelsk fangenskap, mens familien hans dør. Terje Vigen blir et symbol på hvordan stormaktenes strategiske grep fikk dramatiske konsekvenser for enkeltmennesket. Diktet gir dermed et menneskelig perspektiv på økonomisk krigføring og belyser de etiske spørsmålene ved å la sivile lide under staters maktspill. Diktet er et litterært vitnesbyrd om at økonomisk krigføring ikke bare rammer stater, men først og fremst de mest sårbare i samfunnet.

På 1900-tallet ble økonomiske blokader brukt under verdenskrigene, og under den kalde krigen ble sanksjoner og teknologirestriksjoner faste virkemidler.

8.4.3 Økonomisk krigføring i det 21. århundre

Økonomisk krigføring har i løpet av de siste tiårene utviklet seg til å bli en sentral kampform i internasjonal kapitalisme. Der militær maktbruk møter både juridiske og humanitære grenser, fremstår økonomiske virkemidler som mer fleksible og politisk akseptable. Tariffer, sanksjoner og teknologiske restriksjoner brukes i dag ikke bare for å beskytte nasjonale industrier, men også for å fremme strategiske og geopolitiske mål. Tariffer, sanksjoner og andre proteksjonistiske tiltak anvendes ikke bare for å beskytte nasjonale industrier, men også for å oppnå strategiske og geopolitiske mål. Denne utviklingen illustreres særlig godt gjennom USAs politikk under Donald Trump, men også gjennom Europas bruk av antidumpingtiltak, Vestens sanksjoner mot Russland og nyere teknologiske restriksjoner mot Kina.

Eksempler:

8.4.3.1 Dumping

Dumping innebærer salg av varer til under markedspris for å svekke konkurrenter. Kinas subsidierte eksport av solceller og stål til Europa

har ført til gjentatte antidumping tolltiltak fra EU. Dette viser hvordan stater aktivt manipulerer markedsbetingelser, i strid med Ricardos forutsetning om handel basert på relative fortrinn.

8.4.3.2 Tariffer og proteksjonisme

Handelskrigen mellom USA og Kina fra 2018 til 2020 illustrerer tariffenes dobbelte effekt. Trump-administrasjonen innførte tollsatser på opptil 145 prosent på kinesiske varer til en verdi av over 360 milliarder dollar. Dette rammet kinesisk eksport, men også amerikanske husholdninger, som fikk høyere priser, og et BNP som ble redusert. Langsiktige analyser viste at tariffene kunne gi varig nedgang både i lønn og økonomisk vekst i USA.

Toll som virkemiddel – strategisk vurdering

Erfaringene fra de siste tiårene viser at toll sjelden gir netto samfunnsøkonomisk gevinst. Effekten er som oftest begrenset til kortsiktig beskyttelse for enkelte produsenter, mens kostnadene bæres av forbrukere og nedstrømsindustri.

Empiriske analyser av blant annet amerikansk ståltoll (2002, 2018) viser at de samlede kostnadene for økonomien langt oversteg verdien av arbeidsplasser som ble reddet (Hubauer m.fl., 1994) Samtidig ble flere arbeidsplasser tapt i industrien som brukte stål som innsatsfaktor enn det som ble vunnet i selve stålproduksjonen.

Historiske eksempler fra tekstil- og bilindustrien i USA på 1970- og 1980-tallet viser at toll i praksis ofte bare utsetter nødvendige omstillinger, uten å styrke langsiktig konkurranseevne.

Videre innebærer toll en betydelig risiko for handelskonflikter. Under handelskrigen mellom USA og Kina i 2018–2019 svarte Kina med egne restriksjoner som rammet amerikanske jordbruksprodusenter hardt, noe som førte til milliardstore statlige kompensasjonsordninger .

Samlet sett tilsier både historiske erfaringer og nyere empiri at toll bør vurderes med stor varsomhet, og kun unntaksvis benyttes i tilfeller der det finnes en klar, dokumentert strategi for å oppnå varig konkurranseevne — for eksempel i beskyttelse for særlige konkurranseutsatte næringer, som typisk norsk landbrukstoll.

I Trumps andre presidentperiode ble politikken intensivert gjennom såkalte «Liberation Day»-tariffer, hjemlet i nødrettslovgivning (IEEPA), en lov som normalt gir presidenten adgang til å innføre økonomiske nødtiltak ved ekstraordinære trusler mot nasjonal sikkerhet. Trump-administrasjonen tolket denne hjemmelen svært vidt, med begrunnelser som spente fra migrasjon til kriminalitet og handelsunderskudd. Begrunnelsene utløste sterke reaksjoner internasjonalt og kritikk fra WTO og EU. Juridisk er spørsmålet reist om presidenten faktisk hadde rettslig fullmakt til å iverksette slike omfattende tiltak uten godkjennelse fra Kongressen.

Trump har invitert andre land til forhandlinger og flere land ha kommet til ordninger som likevel fremtrer som ren maktutnyttelse fra USAs side, som for eksempel enigheten mellom USA og EU fra juli 2025.

Et nyere eksempel er handelskonflikten mellom USA og India i 2025, hvor amerikanske tollsatser på opptil 75 prosent rammet indisk eksport av blant annet smykker, elektronikk og biler. Tiltaket førte til BNP-tap på begge sider, samtidig som Russland fikk styrket sin posisjon i India gjennom rabatterte olje. Dette bidro til tettere samarbeid mellom India, Kina og andre BRICS-land – stikk i strid med USAs strategi for Indo-Stillehavsregionen.

USAs relative maktposisjon utgjør en nøkkelfaktor for å forstå Europas ettergivenhet i handelspolitiske spørsmål. For det første besitter USA en betydelig økonomisk tyngde. Landet har verdens største økonomi målt i BNP per innbygger, og et enormt hjemmemarked som gjør det attraktivt – og samtidig sårbart – for europeiske eksportnæringer. Når amerikanske myndigheter truer med å innføre toll eller handelsbarrierer, rammer dette europeiske økonomiske interesser direkte. Den økonomiske asymmetrien gir dermed USA en klar forhandlingsfordel.

For det andre er Europa, og særlig EU-landene, fremdeles sterkt avhengig av USAs sikkerhetsgarantier gjennom NATO. Selv om handel og sikkerhet i utgangspunktet er adskilte sfærer, er det en velkjent dynamikk i internasjonal politikk at makt kan overføres mellom ulike områder. Europeiske ledere kan derfor velge å unngå konfrontasjoner i handelspolitikken for ikke å risikere en forverring av relasjonen på det sikkerhetspolitiske området.

Et tredje moment er at USA ofte kan dra nytte av den manglende enheten i Europa. Selv om EU formelt sett har en felles handelspolitikk, oppstår det i praksis betydelige interessekonflikter mellom medlemsstatene. Disse ulikhetene gjør det lettere for USA å spille land opp mot hverandre og presse gjennom egne krav.

I tillegg fremstår trusselen fra USA som særlig troverdig. Historiske eksempler, blant annet under Trump-administrasjonen, viser at amerikanske myndigheter ikke nøler med å faktisk iverksette tolløkninger eller andre sanksjoner. Denne viljen til å realisere trusler bidrar til å forsterke Europas tilbøyelighet til kompromiss eller ettergivenhet.

Sett i et teoretisk perspektiv kan dette forstås på ulike måter. Innenfor realismen forklares situasjonen gjennom vektleggingen av makt – både økonomisk og militær – som grunnleggende ressurs for å få andre aktører til å endre atferd. Den liberale institusjonalismen vil på sin side understreke at internasjonale institusjoner som WTO egentlig er ment å begrense maktbruk, men samtidig åpner for at store aktører som USA i praksis kan sette spillereglene til side dersom de vurderer det som fordelaktig.

Kort oppsummert kan Europas ettergivenhet derfor i stor grad forklares gjennom USAs relative maktposisjon, både på det økonomiske og på det sikkerhetspolitiske området.

8.4.3.3 Sanksjoner som pressmiddel

Sanksjoner har i økende grad blitt brukt for å påvirke regimer uten militær maktbruk. Etter Russlands invasjon av Ukraina i 2022 innførte USA og EU omfattende tiltak: finansielle restriksjoner, teknologieksporthkontroller og utestengelse fra SWIFT-systemet. Selv om slike sanksjoner svekker regimers handlingsrom, rammer de ofte bredere enn intendert og kan bidra til humanitære belastninger. Samtidig har Russland delvis tilpasset seg ved å styrke handelen med Kina, India og andre alliansepartnere, noe som viser hvordan sanksjoner kan bidra til omforming av den globale økonomien.

8.4.3.4 Teknologisk krigføring

En ny dimensjon er kampen om teknologi og verdikjeder. USA har begrenset Kinas tilgang til halvledere og høyteknologi, med mål om å svekke kinesisk innovasjon innen kunstig intelligens og avansert industri. EU har valgt en mer moderat linje med såkalt «de-risking», som innebærer å redusere avhengigheten av Kina uten full avkobling. Dette signaliserer en fremtid der teknologi og råvarer i seg selv blir strategiske våpen, og hvor globaliseringen brytes opp i regionale og politiske blokker.

8.4.3.5 Helhetsvurdering

Samlet viser utviklingen at økonomisk krigføring ikke lenger er unntaket, men en normaltilstand i internasjonal kapitalisme. Tariffer og proteksjonisme kan fungere som innenrikspolitisk mobilisering, men rammer ofte initiativtakerne selv. Sanksjoner kan presse regimer, men også drive dem inn i alternative økonomiske fellesskap. Teknologiske restriksjoner peker mot en fragmentert verdensøkonomi, der kontroll over kunnskap og ressurser kan blir like betydningsfullt som kontroll over territorium.

8.4.4 Økonomisk krigføring kan lede til fragmentering av global kapitalisme

I flere tiår har vi blitt fortalt at verden beveger seg mot stadig tettere økonomisk samarbeid. Frihandel, globale markeder og åpne grenser for varer og kapital ble sett på som en naturlig del av globaliseringen. De siste årene har dette bildet endret seg. I stedet for én stor verdensøkonomi ser vi konturene av flere regionale blokker som i økende grad konkurrerer med hverandre.

Et viktig vendepunkt kom under Donald Trumps presidenttid. Han innførte høye tollsatser på mange andre lands varer som oppfattes som en handelskrig som setter spørsmålstegn ved hele frihandelstanken. Etter Russlands invasjon av Ukraina i 2022 har Vesten svart med kraftige økonomiske sanksjoner, mens Kina har innført restriksjoner på viktige råvarer som sjeldne metaller. Slike tiltak viser hvordan handel og økonomi i dag brukes som politiske våpen.

Resultatet er at verdensøkonomien blir mer delt. Allianser som BRICS (Brasil, Russland, India, Kina, Sør-Afrika og flere nye medlemmer) ønsker å bygge et alternativ til vestlig dominans. Den såkalte Shanghai Cooperation Organisation har lignende mål i Eurasia. På sin side prøver EU og USA å styrke sine egne økonomier med store støttepakker og industripolitikk som egentlig er en form for ny proteksjonisme.

Denne utviklingen kan føre til flere typer oppsplitting:

- **Teknologisk:** ulike land bygger sine egne forsyningskjeder og standarder, for eksempel innen 5G og halvledere.
- **Finansiell:** dollaren kan få sterkere konkurranse fra euro, yuan eller nye betalingssystemer som diskuteres i BRICS.
- **Handel:** i stedet for en verdenshandel kan vi få mer regional handel, der land først og fremst handler innenfor sin egen blokk.

Alt dette peker mot en ny virkelighet: fra globalisering til det man kaller *geoøkonomi*. Økonomien handler ikke lenger bare om vekst og velstand, men også om makt og kontroll. Økonomisk krigføring gjør ikke bare verden mer uforutsigbar, men kan også bane vei for en fremtid der kapitalismen blir mindre global – og mer delt inn i rivaliserende blokker.

8.4.5 Norge i møte med økonomisk krigføring

8.4.5.1 Generelt

Som en liten, åpen økonomi er Norge sterkt eksponert for de geopolitiske virkningene av økonomisk krigføring. Selv om landet sjelden er et direkte mål for stormaktenes tiltak, rammes det indirekte gjennom internasjonale markedsendringer, sanksjonsregimer og teknologiske restriksjoner. Samtidig kan Norge, som stor energiprodusent, dra kortsiktige fordeler av kriser som rammer rivaliserende aktører.

Norge har historisk kombinert en åpen markedsøkonomi med en aktiv statlig rolle i næringspolitikken, inkludert strategisk eierskap i nøkkelsektorer som energi, telekommunikasjon og finans. I norsk sammenheng er tollpolitikken sterkt bundet av internasjonale avtaler og multilaterale forpliktelser. Gjennom EØS-avtalen er Norge integrert i EUs indre marked, som bygger på fri bevegelse av varer, tjenester, kapital og personer. Tollsatsen overfor EU-land er i praksis eliminert for industrivarer, og norsk handlingsrom for å innføre nye tollsats er sterkt begrenset. På verdensbasis er Norge bundet av WTOs regelverk, som fastsetter tolltak og forbyr diskriminerende handelshindre, med visse unntak for landbruk og nasjonal sikkerhet. Likevel kan debatten om toll og handelshindre i norsk sammenheng sees som del av en bredere diskusjon om hvordan nasjonalstatens handlingsrom skal balanseres mot kravene fra en stadig mer integrert global kapitalisme.

Norsk proteksjonisme er i stor grad konsentrert til landbruket, hvor høye tollsatser brukes for å beskytte innenlandsk produksjon og matvaresikkerhet. I lys av Schumpeters teori kan dette forstås som et bevisst valg om å motvirke full “kreativ destruksjon” i sektoren, for å bevare distriktpolitikk, kulturarv og beredskap. Samtidig innebærer denne beskyttelsen at norske forbrukere møter høyere priser og at sektoren kan ha lavere insentiver til effektivisering enn i et helt åpent marked.

Kontrasten mellom USA og Norge viser at mens USA under president Trump bruker toll som et bredt politisk og strategisk virkemiddel for å omforme maktbalansen i internasjonal handel og også i geopolitikk ellers, bruker Norge toll mer selektivt, sektoravgrenset og innenfor rammene av internasjonale avtaler. Begge tilfeller illustrerer imidlertid at toll kan være et middel til å styre tempoet i strukturrasjonalisering – enten for å beskytte strategisk viktige næringer eller som virkemiddel i geopolitisk maktkamp, men i begge tilfeller med mulige kostnader for økonomiens langsiktige dynamikk.

8.4.5.2 Handelsavhengighet og markedsadgang

Norsk økonomi er dypt integrert i internasjonale markeder, med en eksportandel på rundt 40 % av BNP.

EU er den klart største handelspartneren, og mer enn tre fjerdedeler av norsk eksport går til europeiske land. Kina er på sin side Norges største handelspartner i Asia. Når stormakter setter opp tollmurer, driver med dumping eller innfører mottiltak, får dette dermed direkte konsekvenser for norske bedrifter.

Eksempelvis kan høyere tollsatser eller sanksjoner føre til at norske varer mister konkurranseevne, eller at leverandørkjeder for teknologi og industrikomponenter brytes.

8.4.5.3 Energi og sanksjoner

Et tydelig eksempel på hvordan Norge påvirkes, er energisektoren. Etter Russlands invasjon av Ukraina i 2022 ble Norge en nøkkelpartner for Europa som erstatning for russisk gass. Dette gav rekordhøye eksportinntekter og store overskudd i Statens pensjonsfond utland. Samtidig er situasjonen ambivalent:

- På kort sikt er Norge en vinner av Vestens sanksjoner mot Russland.
- På lengre sikt kan Europas energipolitikk, med overgang til fornybare kilder og mindre fossilimport, redusere etterspørselen etter norsk olje og gass.

Økonomisk krigføring kan dermed ha både gunstige og utfordrende effekter på norsk økonomi.

8.4.5.4 Teknologi og verdikjeder

Norge er teknologisk avhengig av import, særlig fra USA, Tyskland og Asia. Amerikanske eksportrestriksjoner på halvledere og avansert elektronikk kan få indirekte virkninger for norsk industri, som i stor grad baserer seg på utenlandsk teknologi i energi- og maritim sektor. Samtidig er Norge sårbart for handelspolitiske represalier. Et kjent eksempel er Kinas uformelle boikott av norsk laks etter at Nobels fredspris ble tildelt Liu Xiaobo i 2010. Tiltakene var ikke offisielt erklært, men resulterte i kraftig

reduksjon i eksporten til Kina over flere år. Dette illustrerer hvordan stormakter kan bruke økonomiske virkemidler selektivt også mot småstater.

8.4.5.5 Utenrikspolitisk handlingsrom

Norges utenrikspolitiske handlingsrom formes i stor grad av EØS-avtalen og NATO-medlemskapet. Som del av EUs indre marked og vestlige sanksjonsregimer har Norge liten mulighet til å føre en selvstendig handelspolitikk. Dette kan innebære kostnader hvis land som Kina responderer med mottiltak mot vestlige land. Samtidig gir olje, gass og sjømatprodukter Norge en viss strategisk posisjon som energileverandør og råvareeksportør.

8.4.5.6 Samlet vurdering

For Norge innebærer økonomisk krigføring et klassisk «småstatsdilemma». På den ene siden er Norge avhengig av å opptre lojalt innenfor vestlige institusjoner og sanksjonsregimer. På den andre siden har landet betydelige økonomiske interesser knyttet til handel med fremvoksende økonomier, inkludert Kina. Økonomisk krigføring mellom stormaktene bidrar dermed til å begrense norsk manøvreringsrom, men gir også muligheter der norske ressurser blir etterspurt som alternativ til rivalers.

Energisektoren illustrerer ambivalensen. Etter sanksjonene mot Russland i 2022 ble Norge Europas viktigste gassleverandør, noe som ga rekordinntekter til staten. Men på lengre sikt kan det grønne skiftet redusere etterspørselen etter fossile brensler.

Som medlem av NATO og EØS er Norge bundet til vestlige sanksjonsregimer, men dette begrenser også handlingsrommet. Landet står derfor i et klassisk småstatsdilemma: lojalitet til allierte versus behovet for økonomisk diversifisering.

8.4.6 Oppsummering

Ricardos teori om komparative fortrinn bygger på ideen om gjensidig gevinst gjennom handel. Empirien fra det 21. århundre viser imidlertid at handel brukes strategisk og ofte som våpen. Tariffer, sanksjoner og teknologiske restriksjoner begrenser kapitalismens frihandelsideal og gjør internasjonal økonomi til en arena for maktpolitikk.

For stormakter fungerer økonomisk krigføring som et instrument for geopolitisk dominans. For småstater som Norge er det en kilde til både muligheter og sårbarhet. Dermed fremstår internasjonal kapitalisme som et hierarkisk system hvor makt, snarere enn effektivitet, er den avgjørende drivkraft

9 Oppsummerende betraktninger: Kapitalisme og markedsregulering i historisk, økonomisk og rettslig lys

Som nevnt innledningsvis har markedet alltid vært omgitt av både beundring og bekymring. Markedet fremstår som en motor for verdiskaping og frihet, men samtidig som en mekanisme som må temmes og formes for å unngå uønskede konsekvenser som ulikhet, miljøødeleggelse og ikke-hensiktsmessig maktkonsentrasjon. Denne artikkelen har forsøkt å vise hvordan forståelsen og reguleringen av markedet har utviklet seg over tid, gjennom skiftende politiske, økonomiske og rettslige kontekster.

Den røde tråden har vært balansen mellom markedets frihet og samfunnets behov for styring.

Artikkelen startet med å definere kapitalisme som et økonomisk system med privat eierskap, profittmotiv og markedsstyrt ressursallokering – men også som et ideologisk og sosialt system som preger maktforhold, rettstenkning og samfunnsutvikling. De ulike definisjonene – fra Smiths klassiske markedsforståelse, via Marx' klassekamp og utbytting, til Mazzucatos syn på staten som innovativ aktør – viser at kapitalisme som begrep verken er entydig eller statisk. Markedet kan anta mange former, fra nyliberal minimalstat til sosialdemokratisk velferdskapitalisme.

Gjennomgangen av sentrale tenkere viste at spørsmålet om markedsregulering alltid har vært omstridt. Smiths «usynlige hånd» legitimerte markedsfrihet, men Smith så også behovet for moralske og institusjonelle rammer. Ricardo og Marx la vekt på fordeling og motsetninger. Keynes og Hayek representerte motpoler i synet på statlig styring. Piketty og Mazzucato har revitalisert debatten om ulikhet og verdiskaping i det 21. århundre. Til sammen bidrar disse perspektivene til å forstå at regulering av markedet ikke bare handler om økonomisk effektivitet, men også om rettferdighet, bærekraft og demokratisk kontroll.

Artikkelen viser at spørsmålet om markedsregulering ikke kan reduseres til et teknisk spørsmål om effektivitet – det er også et normativt og politisk spørsmål. Markedet er ikke en naturkraft; det er et sosialt og rettslig konstruert fenomen som alltid opererer innenfor bestemte institusjonelle rammer. Disse rammene formes av samfunnets verdier, historiske erfaringer og maktstrukturer.

Gjennom Norges historie ser vi at regulering har vært et virkemiddel for å balansere økonomisk frihet med fellesskapets interesser. Schweigaard, Castberg, Frisch og senere Graver illustrerer ulike tilnærminger til hvordan retten kan temme og styre markedet – uten å kvele det. I dag står vi overfor nye utfordringer. Klimaendringer, global ulikhet, kapitalakkumulasjon i enkelte tech-selskaper, digitalisering og geopolitiske skifter krever at vi tenker nytt om statens rolle i økonomien. Markedet har også en

internasjonalt regional og global dimensjon, som i stadig større grad skaper nasjonale utfordringer. Kanskje må fremtidens markedsregulering igjen være mer offensiv, strategisk og verdibasert – ikke for å avskaffe markedet, men for å sikre at det tjener samfunnet.

Hvor omfattende reguleringen til enhver tid skal være, beror på vanskelige avveininger, hvor den enkeltes politiske grunnholdning og samfunnsmessige «ståsted» vil påvirke den enkeltes vurdering.

Kilder:

- Berle, A. A., & Means, G. C. (1991). *The modern corporation and private property*. Transaction Publishers. (Opprinnelig utgitt 1932)
- Draghi, M. (2024). *The future of European competitiveness*. EU-kommisjonen.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford University Press.
- Graver, H. P. (2002). *Forvaltningsrett i markedsstaten*. Fagbokforlaget.
- Graver, H. P., & Tøssebro, H. N. (2024). *Alminnelig forvaltningsrett*. Universitetsforlaget.
- Hayek, F. A. (2014). *Veien til trelldom* (overs. Ø. Øverland). Dreyers Forlag. (Opprinnelig utgitt 1944)
- Hernes, G. (1975). *Makt og avmakt: Et essay om politikk og modernitet*. Universitetsforlaget.
- Holst, C., & Øyrehagen Sunde, J. (Red.). (2021). *Rett og politikk*. Fagbokforlaget.
- Holte, M. B. (2025). *Landet som ble for rikt: Hvordan Norge endte i Oljefondets felle*. Kagge Forlag.
- Kocka, J. (2018). *Kapitalismens historie*. Dreyers Forlag.
- Krippner, G. R. (2011). *Capitalizing on crisis: The political origins of the rise of finance*. Harvard University Press.
- Kåss, I. W. (2007). *Ragnar Frisch og økonomisk politikk i etterkrigstiden*. Pax Forlag.
- Lie, E. (2006). Staten og kapitalen – hand i hand? *Historisk Tidsskrift*, 85(1), 7–27.
- Lie, E., & Vennesland, C. (2010). *Over evne: Finanspolitikk og politisk styring 1966–1995*. Pax Forlag.
- Mazzucato, M. (2021). *En ny økonomi: Hvordan månelandingen inspirerer til å endre kapitalismen* (E. Lilleskjæret, overs.). Res Publica.
- Moene, K., & Steigum, E. (2004). *Økonomisk politikk for en åpen økonomi*. Universitetsforlaget.
- Norman, V. D. (2019). *Økonomisk politikk – mål og system*. Fagbokforlaget.
- NOU 2021:4. (2021). *Norge mot 2025*. Finansdepartementet.
- Ocampo, J. A., & Stiglitz, J. E. (Red.). (2018). *The welfare state revisited*. Columbia University Press.
- Piketty, T. (2014). *Kapitalen i det 21. århundre* (overs. A. Goldhammer). Cappelen Damm.
- Piketty, T. (2020). *Capital and ideology*. Harvard University Press.
- Polanyi, K. (1944). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Farrar & Rinehart.
- Ryggvik, H. (2009). *Til siste dråpe: Om oljens politiske økonomi*. Aschehoug.
- Sandmo, A. (2006). *Samfunnsøkonomi: En idéhistorie*. Universitetsforlaget.
- Seip, J. A. (1974). *Utsikt over Norges historie: Tidsrommet 1814–1914*. Gyldendal.
- Sejersted, F. (1993). *Demokratisk kapitalisme*. Universitetsforlaget.
- Slagstad, R. (2024). *De nasjonale strateger*. Cappelen Damm.
- Stiglitz, J. E. (2012). *The price of inequality: How today's divided society endangers our future*. W. W. Norton & Company.
- Stiglitz, J. E. (2019). *People, power, and profits: Progressive capitalism for an age of discontent*. W. W. Norton & Company.
- Stiglitz, J., Barrett, S., & Kaufman, N. (2023). *How economics can tackle the 'wicked problem' of climate change*. Columbia SIPA Institute of Global Politics.

Strøm, S. (Red.). (2017). *Økonomisk politikk*. Cappelen Damm Akademisk.
Tjøtta, S. (2024). *Adam Smith – marked og moral*. Cappelen Damm Akademisk.
Tranøy, B. S. (2016). *Markedets makt over sinnene*. Pax Forlag.